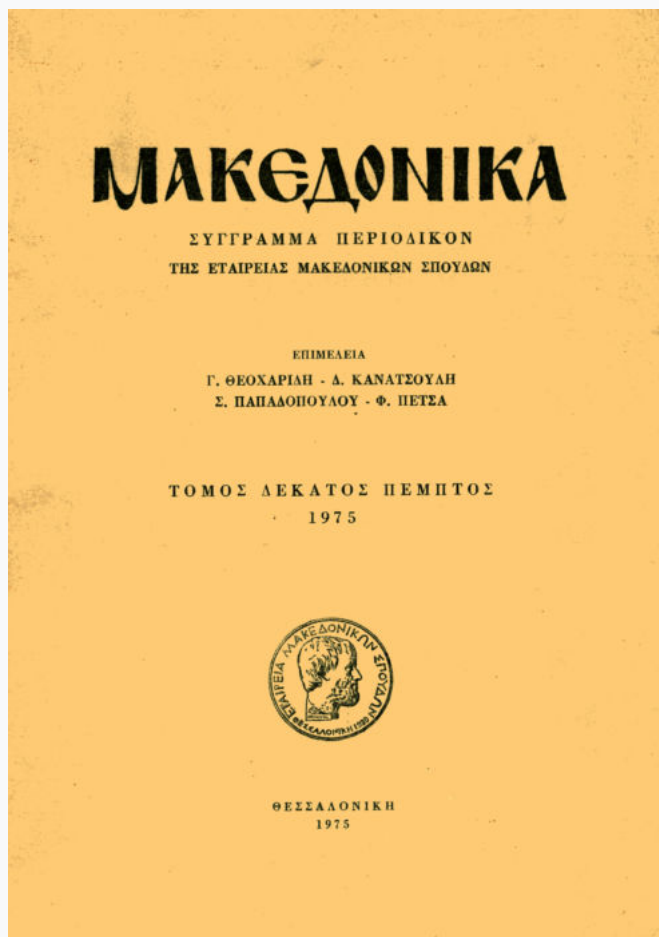

Μακεδονικά

Τόμ. 15, Αρ. 1 (1975)

Χ. Μπακιρτζή, Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης. (Παρατηρήσεις και προβλήματα)

Γ. Ι. Θεοχαρίδης

doi: [10.12681/makedonika.616](https://doi.org/10.12681/makedonika.616)

Copyright © 2014, Γ. Ι. Θεοχαρίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Θεοχαρίδης Γ. Ι. (1975). Χ. Μπακιρτζή, Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης. (Παρατηρήσεις και προβλήματα). *Μακεδονικά*, 15(1), 371-395. <https://doi.org/10.12681/makedonika.616>

Χ. Μπακιρτζή, 'Η θαλάσσια όχύρωση της Θεσσαλονίκης. (Παρατηρήσεις και προβλήματα). «Βυζαντινά» (ἐπιστημονικὸν ὄργανον Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου), τόμ. 7ος, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 291-334: Κείμενον, σ. 335-341: Ἀγγλική περίληψις, Σχέδια 15, Πίνακες 29 ἐκτὸς κειμένου.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη ἀνατρέπει πολλάκις ὄχι μόνον πέτρες καὶ χώματα, ἀλλὰ καὶ διαπιστώσεις καὶ ἀπόψεις ἐρευνητῶν, οἱ ὁποῖες στηρίζονται κατὰ κανόνα σὲ μαρτυρίες πηγῶν καὶ σὲ τυχόν ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ὁρατὰ λείψανα. Δὲν ἡμποροῦσε νὰ γίνῃ διαφορετικὰ καὶ μὲ τὴν τοπογραφίαν τῆς παλαιᾶς Θεσσαλονίκης. Ὅλοι οἱ ἐρευνηταὶ τῆς τοπογραφίας τῆς «περιφανοῦς» πόλεως, ἰδίως ὅσοι ἐξ αὐτῶν ἐμελέτησαν τὴν παλαιὰ όχύρωσίν τῆς ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς θαλάσσης, μετὰ τὸν Th. L. Tafel (De Thessalonica ejusque agro, Berolini 1839) καὶ μέχρι τελευταίως τοῦ M. Vickers (The Byzantine Sea Walls of Thessaloniki, Balkan Studies 11, 1970, σ. 261-278), ἐστηρίχθησαν κυρίως εἰς τὸν O. Tafarli (Topographie de Thessalonique, Paris 1913, σ. 14-20, 42, 93, 110-112) καὶ εἰς τὸ ἐκτὸς κείμενον σχεδιάγραμμα αὐτοῦ τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης, δεδομένου ὅτι οὗτος ἐχρησιμοποίησε πάσας τὰς μαρτυρίας τῶν πηγῶν, τὰς ὁποίας εἶχε συλλέξει ἐξαντλητικῶς ὁ Tafel. Ὁ Tafarli εἶχε τοποθετήσει τὴν διαδρομὴ τοῦ θαλασσίου τείχους τῆς πόλεως εἰς τὴν σειρὰν τῶν σημερινῶν οἰκοδομῶν τῆς παραλιακῆς λεωφόρου καὶ εἰς ἀπόστασιν 25 μέτρων ἀπὸ τῆς σημερινῆς προκυμίας. Μόνον ὁ A. Struck (Die Eroberung Thessalonikes durch die Sarazenen im J. 904, BZ 14, 1905, σ. 545) ἐτοποθέτησε εἰς τὸ σχεδιάγραμμά του τῆς Θεσσαλονίκης πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 1917, ἄγνωστον ἐὰν ἀπὸ μαρτυρίας ἐπιζώντων, οἱ ὁποῖοι ἐνεθυμοῦντο τὸ θαλάσσιον τεῖχος πρὸ τῆς κατεδαφισέως του ἀπὸ τοῦ 1866 κ.ἐ., ἢ ἀπὸ παλαιὸν ἀπολεσθὲν σήμερον σχεδιάγραμμα τῆς πόλεως, τὴν διαδρομὴν τοῦ θαλασσίου τείχους κατὰ μῆκος τῆς πρώτης τότε παραλλήλου πρὸς τὴν παραλιακὴν λεωφόρον ὁσοῦ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου, ἢ ὁποία εἶναι ἡ σημερινὴ ὁδὸς Προξένου Κορομηλά.

Ἐρχονται τώρα τὰ δικαιώνοντα καὶ τὸν Struck ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, ἀνασκαφικὰ δηλαδὴ εὐρήματα, ἀποκαλυφθέντα κατὰ καιροῦς τυχαίως εἰς ἐκσκαφικὰς διανοίξεις οἰκοπέδων διὰ νέας οἰκοδομὰς καὶ εἰς ἄλλα σκάμματα, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ ἱκανῶτα ὁ συγγραφεὺς διὰ τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων τῆς θαλασσίας ὀχυρώσεως τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ πραγματεύεται: 1) Τὸ Τεῖχος, 2) Τοὺς Πύργους, 3) Τὸν Λιμένα, 4) Τὶς Πύλεις αὐτῆς, ἀκολουθεῖ 5) Χρονολόγησιν καὶ 6) Ἐπίμετρον καὶ ἀγγλικὴν περίληψιν.

1) Τὸ Τεῖχος (σ. 293-300). Καθορίζων τὰς θέσεις τῶν κατὰ καιροῦς ἀποκαλυφθέντων τμημάτων τείχους εἰς τὸ παραλιακὸν μέρος τῆς πόλεως καὶ περιγράφων αὐτὰ εἰς τὸ κείμενον τὸν (μὲ σχεδιάσματα καὶ φωτογραφίας αὐτῶν εἰς τὰ ἐκτὸς κείμενον Σχέδια καὶ Πίνακες) ὁ συγγραφεὺς συνενώνει ταῦτα διὰ νοητῆς γραμμῆς εἰς «Τοπογραφικὸν σχεδιάγραμμα τῆς Θεσσαλονίκης πρὸς τὸ μέρος τῆς θαλάσσης» (Σχ. 1). Ἐμφανίζονται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐπὶ τοῦ τοπογραφικοῦ σχεδιαγράμματος δύο διαδρομαὶ θαλασσίων τειχῶν τῆς πόλεως. Ἡ μία, ἡ νοτιωτέρα, ἀκολουθεῖ κατὰ τὸ πλεῖστον αὐτῆς μέρος τὴν κατειθυσιν τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Προξένου Κορομηλά, ἢ ὁποία εὐρίσκεται ὀπισθεν τῆς σειρᾶς τῶν οἰκο-

δομῶν τῆς σημερινῆς παραλιακῆς λεωφόρου. Ἡ διαδρομὴ αὐτοῦ τοῦ τείχους συνήντα πρὸς Δ τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος τῆς ὀχυρώσεως τοῦ τετραγώνου τεχνιτοῦ λιμένος τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου εἰς τὸν ἀνατολικὸν πύργον τοῦ στομίου αὐτοῦ (Σχ. 1/11). Πρὸς Α ἡ διαδρομὴ τοῦ τείχους αὐτοῦ ἐκάμπτετο βαθμιαίως πρὸς ΝΑ, διὰ τὴν συναντήσιν τὸν προχωρημένον ἐντὸς τῆς θαλάσσης ἀνατολικὸν πύργον του, τὸν εὐρισκόμενον εἰς τὴν θέσιν τοῦ σημερινοῦ Λευκοῦ Πύργου. Αὕτῃ ὁμως εἶναι ἡ διαδρομὴ τοῦ θαλασίου τείχους, ὅπως τὴν ἐσημείωσε ὁ Struck. Δικαιοῦται λοιπὸν μὲ αὐτὰ ὁ παλαιότερος Struck, ἐνῶ ὁ νεώτερος Tafraï καὶ οἱ ἀκολουθήσαντες αὐτὸν ἔκτοτε εἰζον τοποθετῆσαι τὸ θαλάσσιον τεῖχος τῆς πόλεως πολλὰ μέτρα νοτιώτερον πρὸς τὴν θάλασσαν.

Ἡ ἄλλη διαδρομὴ θαλασίου τείχους, ἡ βορειότερα, ὅπως χαράσσεται εἰς τὸ Σχεδιάγραμμα τοῦ συγγραφέως, ἀκολουθεῖ πιστῶς τὴν κατεύθυνσιν τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως (Φραγκλίνου Ροῦσβελτ), τῆς δευτέρας παραλλήλου πρὸς τὴν σημερινὴν παραλιακὴν λεωφόρον, καὶ τὰ ἵχνη αὐτῆς οὐδεὶς εἶχεν ὑποπευθεῖ προηγουμένως. Τὸ πρὸς Δ ἐν τρίτον τῆς διαδρομῆς αὐτῆς τείχους δὲν ἐνεφάνισεν ἵχνη τῆς συνεχείας τῆς πρὸς τὸν λιμένα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου πέραν ἐνὸς σημείου (Σχ. 1/15). Πρὸς ἀνατολὰς ἡ διαδρομὴ τοῦ τείχους τοῦτου ἐκάμπτετο καὶ αὕτῃ, ὥς εἰκάζει ὁ συγγραφεὺς, πρὸς ΝΑ, διὰ τὴν συναντήσιν τὸν προχωρημένον (αὐτὴν τὴν φορὰν πολὺ περισσότερον) ἐντὸς τῆς θαλάσσης ἀνατολικὸν πύργον του (ἐὰν οὗτος αὐτὴν τὴν φορὰν ἦτο εἰς τὴν θέσιν, λέγομεν ἡμεῖς, τοῦ σημερινοῦ Λευκοῦ Πύργου). Τὰ πράγματα ὁμως ἐξηγεῖ ὁ συγγραφεὺς, σ. 297: *Τὰ εὐρήματα αὐτά... μόνον ὡς παλαιότερες διαδοχικῆς πρὸς τὴν μεριὰ τῆς θάλασσης ἀποκρίσεις, ῥωμαϊκῇ ἢ πρώτῃ (ἢ βορειότερα) καὶ παλαιοχριστιανικῇ ἢ δεύτῃ (ἢ νοτιώτερα), μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν.*

Σ' αὐτὰ ἡμποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε τὰ ἑξῆς: 1) Ἡ μὲν νοτιώτερα παλαιοχριστιανικὴ ὀχύρωσις ἔχει ἓνα στερεὸν σημεῖον, τὸ ὁποῖον καθορίζει ἀναμφισβητήτως τὴν θέσιν τῆς: Τὴν βάσιν τοῦ πύργου, τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν εἰς τὴν ὁδὸν Προξένου Κορομηλᾶ 34 (Σχ. 1/19) καὶ περιγραφομένην ὑπὸ τοῦ σ. εἰς τὰς σελ. 293-295. Τὰ φαινόμενα ἀπὸ νερὸ μαρμάρου μέλη τῆς δὲν ἀφίνουν καμμίαν ἀμφιβολίαν, ὅτι ὁ πύργος εὐρίσκετο ἐντὸς τῆς θαλάσσης καὶ ἀνῆκεν εἰς τὸ θαλάσσιον τεῖχος τῆς πόλεως. 2) Ἡ βορειότερα ὁμως, ἡ χαρακτηριζομένη ὑπὸ τοῦ σ. ὡς ῥωμαϊκῇ, ὀχύρωσις οὐδὲν στερεὸν σημεῖον ἔχει. Τὸ κατὰ μήκος τῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως νοητὸν εὐθύγραμμον τμήμα τῆς στηρίζεται εἰς δύο ἀμφίβολα σημεῖα, ἐν πρὸς τὸ ἀνατολικὸν καὶ ἐν πρὸς τὸ δυτικὸν ἄκρον αὐτῆς. Τὸ πρὸς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς σημείου (Σχ. 1/20) ἔχει πλάτος μόνον 0,90 μ. (σ. 297), πλάτος πολὺ μικρόν διὰ τεῖχος ὀχυρώσεως πόλεως. Τὸ πρὸς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς σημείου (Σχ. 1/15) οὔτε κἀν ὑπάρχει ὡς ἀνασκαφικὸν εὑρημα. Στηρίζει τὴν ὑπαρξίν του εἰς πληροφορίαν τοῦ ὁδοντίστρου Ν. Εὐθυβουλιδῆ (σ. 297, σημ. 20) καὶ δὲν γνωρίζομεν οὔτε τὸ πλάτος του, οὔτε τὴν δομὴν του, οὔτε τὴν κατεύθυνσίν του. Τί ἀποκλείει νὰ εἶναι ἡ εὐθυγράμμις τῶν δύο τούτων σημείων, εἰς τόσον μεγάλῃ ἀπόστασιν μεταξύ των, τυχαία καὶ νὰ ἀνῆκον ταῦτα εἰς ἄλλα οἰκοδομήματα καὶ ὄχι εἰς τεῖχος τῆς πόλεως;

Ἀπομένουν τὰ δύο τμήματα τείχους (Σχ. 1/21 καὶ Σχ. 1/25) τῆς χαρακτηρηθείσης ὡς ῥωμαϊκῆς ὀχυρώσεως, τὰ εὐρισκόμενα εἰς τὴν κατεύθυνσιν αὐτῆς πρὸς ΝΑ γωνιαῖον πύργον, ὁ ὁποῖος ὑποτίθεται ὅτι εὐρίσκετο εἰς τὴν θέσιν τοῦ σημερινοῦ Λευκοῦ Πύργου. Λέγει ὁ σ. περὶ τοῦ πρώτου ἐξ αὐτῶν, σ. 297: *Στὴν ὁδὸ Μητροπόλεως 92 (Σχ. 1/21 καὶ 11, πίν. 14) βρέθηκε τμήμα τείχους πλ. 3 μ. στὴ βάσιν, μὲ σαφὴ κατεύθυνση πρὸς τὸν Λευκὸ Πύργον... Τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ τείχους ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ νοτιώτερον αὐτὸ τὰ δύο προηγουμένα τεῖχη τῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως 80.* Συνέχεια δηλαδὴ τοῦ πλέον ἀνατολικοῦ ἀπὸ τὰ δύο τῆς εὐθυγράμμου διαδρομῆς, τῆς ὀνομασθείσης ῥωμαϊκῆς ὀχυρώσεως (Σχ. 1/20), τὸ ὁποῖον, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ἔχει πλάτος μόνον 0,90 μ. καὶ ἡμεῖς δὲν ἡμποροῦμε νὰ εἰμεθα βέβαιοι ὅτι τοῦτο ἀνῆκεν εἰς τείχος ὀχυρώσεως. Περὶ τοῦ δευτέρου τμήματος τείχους λέγει ὁ συγ-

γραφεὺς, σ. 295: Τὸ τμήμα τοῦ τείχους ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν ὁδὸ Παύλου Μελά 1 (Σχ. 1/25 καὶ 3, πίν. 7) καὶ Δημητρίου Γούναρη 4 (Σχ. 4) παρουσίαζε ἐλαφρὰ κλίση πρὸς νότο καὶ διενθύνονταν πρὸς τὸν ΝΑ γωνιαῖο πύργου, τὸν γνωστὸ ὡς «Λευκὸς Πύργος». Ἡ ὑποδομὴ τοῦ τείχους, πλ. 3 μ., παρουσίαζε ὁριζιμένες ἰδιομορφίες στὴν κατασκευὴ (Σχ. 5). Θεμελιωνόταν σὲ ξύλινους πασσάλους... Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ ἐδάφους στὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς πόλης εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι θεμελιώσεις σὲ πασσάλους ἦταν ἐνδεδειγμένες γιὰ ὑποβρύχια φράγματα, θέατρα ἢ ραυὲς σὲ ἐδάφη σαθρὰ ἢ βαλτωδῆ. Εὐρίσκετο λοιπὸν τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ τείχους ἀναμφιβόλως, ἐὰν ὄχι ἐντὸς, πάντως πολὺ πλησίον τῆς θαλάσσης. Ἀλλ' ἡ ἀπόστασις τότε ἂν αὐτοῦ πρὸς τὸν ΝΑ γωνιαῖον πύργον (Σχ. 1/26), τὸν ὁποῖον ὑποτίθεται ὅτι τοῦτο ἐπῆγγαινε νὰ συναντήσῃ, εἶναι τὸσον μεγάλῃ καὶ ὁδηγεῖ τὸσον πολὺ ἐντὸς τῆς θαλάσσης, ὥστε ἀμφιβάλλομεν, ἐὰν τοῦτο συνήντα πύργον, τὸσον προχωρημένον ἐντὸς τῆς θαλάσσης, ὅσον ἡ θέσις τοῦ σημερινοῦ Λευκοῦ Πύργου. Ὁ σ. ὁμῶς θεωρεῖ καὶ τοῦτο ὡς συνέχαινα τοῦ τείχους τῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως, τοῦ χαρακτηρισθέντος ὡς ρωμαϊκοῦ, καὶ λέγει, σ. 297: *Στὸ ἴδιο τείχος ἀνῆκει πιθανότατα καὶ τὸ τείχος τῶν ὁδῶν Παύλου Μελά 1 καὶ Δημητρίου Γούναρη 4*, δηλαδὴ τὸ τμήμα τείχους (Σχ. 1/25), περὶ τοῦ ὁποῖου ὁμιλοῦμεν, καὶ τὸ τείχος τοῦτο συνήντα πύργον εἰς τὴν θέσιν τοῦ σημερινοῦ Λευκοῦ Πύργου, ὡς λέγει ὁ συγγραφεὺς, σ. 304: *Πρὶν ἀπὸ τὸν Λευκὸ Πύργον ὑπῆρχε στὴ θέση αὐτῇ ἄλλος πύργος, βυζαντινός, ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Εὐστάθιο. Στὴν ἴδια θέση ὑπῆρχε πιθανότατα στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο μεμονωμένος πύργος, ὁ ὁποῖος προστάτευε τὴν εἴσοδον τοῦ ρωμαϊκοῦ λιμένα τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ὑπῆρχε στὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς πόλης πρὶν κατασκευασθῇ στὸ δυτικὸν ὁ λιμένας τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου*. Τὸ ἐρώτημα ὁμῶς εἶναι, τί μὲς πείθει ὅτι τρεῖς πύργοι διεδέχθησαν ὁ εἰς τὸν ἄλλον εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν; Περί τούτου δὲν εἶναι βέβαιος οὔτε ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς, ὁ ὁποῖος συνεχίζει, σ. 304: *Στὸ βασικὸ αὐτὸ πρόβλημα μόνον ἡ σκαμνίτῃ ἔρευνα θὰ ἀπαντήσῃ, ποὺ θὰ ἐρευνήσῃ τὴν ἔδραση τοῦ τεράστιου αὐτοῦ οἰκοδομήματος (δηλαδὴ τοῦ Λευκοῦ Πύργου) καὶ θὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν προβεβλημένη θέση του...* Τὰ περὶ ρωμαϊκῆς ὁχύρωσος λοιπὸν κατὰ μήκος τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως μὲ ἀπόκλινιν μάλιστα πρὸς ΝΑ γωνιαῖον πύργον πολὺ προχωρημένον ἐντὸς τῆς θαλάσσης δὲν εἶναι, νομίζομεν, ἀσφαλῆ, ἐὰν δὲν ἐπιβεβαιωθῶν διὰ νεωτέρων σαφῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων.

Υπάρχουν ὁμῶς διαπιστώσεις ἐκ τοῦ ὕλικου, τὸ ὁποῖον ἠρεύνει ὁ συγγραφεὺς, οἱ ὁποῖες ἐπιτρέπουν τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὑπῆρξε πράγματι ρωμαϊκὴ θαλασσία ὁχύρωσις τῆς πόλεως. Αἱ ἐξῆς: 1) Τὰ ἀναφερθέντα δύο τμήματα τείχους (Σχ. 1/21 καὶ Σχ. 1/25) εὐρίσκονται ἐκατέρωθεν τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Δημητρίου Γούναρη, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸν κάθετον πρὸς τὴν θάλασσαν ἄξονα τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ συγκροτήματος τοῦ Γαλιέρου. 2) Τὰ δύο ταῦτα τμήματα τείχους εὐρίσκονται ἐντὸς σημερινοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου, τὸ ὁποῖον, ὡς τεκμηριώνει περαιτέρω ἀναμφισβητήτως ὁ συγγραφεὺς, σ. 320: *ἦταν κάποτε θάλασσα καὶ ἐπυχώθηκε μὲ φερτὰ ὑλικά*. 3) Ὑπῆρχε στὴ Θεσσαλονικὴ πρὸ τοῦ 322 μ.Χ. (πρὸ τοῦ τεχνιτοῦ λιμένος τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου) ἐλληνιστικὸς καὶ ἔπειτα ρωμαϊκὸς λιμὴν, τοῦ ὁποῖου τὰ νεώρια διέταξε ὁ Περσεὺς (179-168 π.Χ.) νὰ πυρποληθῶν (Livius, XLIV,X) καί, ὡς παρατηρεῖ ὁ συγγραφεὺς, σ. 321: *Ὁ ρωμαϊκὸς αὐτὸς λιμένας εἶχε ἀναμφισβήτητη σχέση μὲ τὸ γαλεριανὸν συγκρότημα... Τμήμα τοῦ μολὸν του ἦταν ὁρατὸ στὶς ἀρχαὲς τοῦ 19ου αἰῶνα μέσα στὴ θάλασσα καὶ κοντὰ στὸ Λευκὸ Πύργο*. Τὰ ἀναφερθέντα λοιπὸν δύο τμήματα τείχους (Σχ. 1/21 καὶ Σχ. 1/25) ἀνῆκον καθ' ὅλα τὰ φαινόμενα εἰς τὴν ὁχύρωσιν τοῦ ἐκεῖ ρωμαϊκοῦ λιμένος. Ἀλλὰ ὁχύρωσις τοῦ λιμένος μόνον, ἄνευ ὁχύρωσος καὶ τῆς ὑπολοίπου πόλεως, δὲν ἔχει νόημα. Ὑπῆρξε λοιπὸν ρωμαϊκὴ ὁχύρωσις τῆς πόλεως καὶ θαλάσσιον ρωμαϊκὸν τείχος αὐτῆς, ἄλλὰ δὲν εἴμεθα βέβαιοι, ὅσον ὁ συγγραφεὺς, περὶ τῆς διαδρομῆς τοῦ τελευταίου τούτου. Τὸ μικρὸν πλάτους καὶ τὸ μόνον ἐκ μαρτυρίας ὑπαρκτὸν τμήμα τείχους τῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως (Σχ. 1/20 καὶ Σχ. 1/15) δὲν πιστεύομεν ὅτι ἔχουν σχέσιν μὲ θαλασσί-

αν ρωμαϊκήν όχύρωσιν τής πόλεως. Τό πιθανότερον είναι, ότι δέν δισσώθησαν ίχνη ταύτης, διότι ίσως τό ύλικόν τής έχρησιμοποιήθη ως πλέον πρόχειρον διά τήν κατασκευήν του παλαιοχριστιανικού θαλασσίου τείχους, ενώ ό ρωμαϊκός λιμήν (καί ή όχύρωσίς του), ως λέγει ό συγγραφέας, σ. 321: *διατηρήθηκε σέ λειτουργία, είτε όλόκληρος είτε μέ μορφή μικρής σκάλας ως τή νέα διαμόρφωση τής θαλάσσιας όχύρωσης τής Θεσσαλονίκης, άμέσως μετά τό 620-630*. Άλλως ό Πετρωνάς, κατά τήν πολιορκία τής Θεσσαλονίκης υπό τών Σαρακηνών τό 904, δέν θά ήτο άναγκασμένος νά μεταφέρη σαρκοφάγους και άλλα βαρέα ύλικά εκ τών άπομακρυσμένων νεκροταφείων δυτικώς και ανατολικώς τής Θεσσαλονίκης διά τήν κατασκευήν του ύποβρυχίου φράγματος του (τής λεγομένης porporella), εάν είχε πλησίον του πρόχειρον ύλικόν εκ τών έρειπίων ρωμαϊκής θαλασσίας όχύρωσεως εις μικράν άποστασιν εντός τής πόλεως.

Άκόμη μία παρατήρησις: Λέγει ό συγγραφέας, σ. 298/9: *...όταν τόν Αϊΰνονατο του 1185 οί Νορμανδοί πολιορκήσαν μέ πεζικό και ναυτικό τή Θεσσαλονίκη, δέν κατορθώσαν νά πλησιάσουν τήν πόλη από τό μέρος τής θάλασσας, όχι γιατί τό τείχος είχε ενισχυθῇ μετά τό 904 (T a f r a l i, Topographie, σ. 44), αλλά γιατί οί προσχώσεις τών ποταμίων, πού εκβάλλουν στό Θερμαϊκό, είχαν δημιουργήσει κοντά του «ξέρες», πού δέν επέτρεπαν στά έχθρικά καράβια νά πλεύσουν (Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, La espagnatione di Thessalonica, έκδ. Σ τ ί λ π. Κ υ ρ ι α κ ί δ η, Palermo 1961, σ. 74, 10-19)*. Ό Ευστάθιος όμως δέν όμιλεί περί προσχώσεων ποταμίων, οί όποιοί πράγματι εύρίσκονται τόσον μακράν τής Θεσσαλονίκης, ώστε αί προσχώσεις των δέν φθάνουν μέχρι τής παραλίας τής πόλεως, αλλά περί άμπώτιδος πρό του θαλασσίου τείχους τής πόλεως λόγω τής θερινής εποχής. Λέγει ό Ευστάθιος, ενθ' άνωτ.: *«Ην δέ μάχης ελεύθερον τό παράλιον όλον, τό μέν ότι φιλά θαλασσίον ύδατος ήν τά πός τῷ τείχει διά τόν καιρόν θερμόν όντα και μή πληθύνοντα τήν θάλασσαν μέχρι και εις αυτόν τειχισμόν...»* Οί Νορμανδοί έπλησίασαν τήν Θεσσαλονικίαν και από θαλάσσης, άλλα από τό ανατολικόν άκρον τής παραλίας της και από τό ανατολικόν της τείχος. Α υ τ ό θ ι: *«Εκείθεν γάρ διέγνων δύνασθαι άν βλάψαι ήμās, ως και προσεδρεύειν εν μάλα δυνάμενοι διά τό του αϊγαίου άρχιβαθές και ούτως ενλίμενοι, και ότι και τό τείχος ούκ άπονηρώς είχαν εκείσε...»*

2) Οί Πύργοι (σ. 301-315). α) Ό Α ε υ κ ό ς Π ύ ρ γ ο ς. Τά μέχρι τουδε δεδομένα περί του χαρακτηριστικού διά τήν πόλιν τής Θεσσαλονίκης Λευκού Πύργου ήσαν: α) Ός δεικνύουν παλαιά φωτογραφία (T a f r a l i, Topographie, σ. 51) και παλαιά περιγραφά (Ε. Ζελεβί εις ΕΕΒΣ 16, 1940, σ. 333 κ.έ.), ό κολοσσαίος στρογγυλός Πύργος δέν ίστατο άνέκαθεν μεμονωμένος, ως σήμερα, άλλ' εύρίσκετο εντός τετραγώνου περιβόλου μέ όκταγωνικούς πύργους πυρβολείων εις τάς γωνίας, ό όποιος κατεστράφη κατά τάς άρχάς του παρόντος αιώνος. β) Ός θέλει ή παράδοσις, τήν όποιαν έδέχθη και ό T a f r a l i, Topographie, σ. 50/1, ό Πύργος έκτίσθη εύθις μετά τήν κατάληψιν τής πόλεως υπό τών Τούρκων τό 1430 διά Βενετών τεχνιτών (ως και ό βραχύτερος στρογγυλός πύργος εις τήν ΒΑ γωνίαν τών τειχών τής πόλεως, ό λεγόμενος Τζιντζιρλή-Κουλέ). γ) Ός μαρτυρούν αί πηγάί, ύπήρχε εις τήν θέσιν του Λευκού Πύργου βυζαντινός πύργος άγνώστου όνομασίας και σχήματος (Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, έκδ. Σ τ κ υ ρ ι α κ ί δ ο υ, σ. 8: *«τοῦ κατὰ θάλασσαν έόνου πύργου»*).

Είς ταῦτα ἄς προσθέσωμεν τάς νεωτέρας θεωρίας και διαπιστώσεις τών έρευνητών: Ό Γερμανός ειδικός στρατιωτικῶν όχύρωσεων B o d o E b h a r d t εύρε τό 1940 εις Θεσσαλονίκην όμοιότητα του Λευκού Πύργου της και άλλων παρομοίων πύργων πρός τόν κεντρικόν πύργον (donjon) του όχυρου τών Σταυροφόρων, του κτισθέντος τό 1246 εις τόν λιμένα αὐτῶν Aigues Mortes τής νοτίου Γαλλίας, και έποποθέτησε εις μεταγενέστερον δημοσίευσίμ του τήν ίδρυσιν του Λευκού Πύργου εις τήν βραχείαν περίοδον 1204-1224 τής

Φραγκοκρατίας εις τὴν Θεσσαλονίκην (Der Wehrbau Europas im Mittelalter, III, Oldenburg 1958, σ. 696-697. Βλ. περαιτέρω M. K i e l, σ. 352/3).

Κατόπιν ὁ F r a n z B a b i n g e r εἰς τὴν μελέτην του περὶ τῆς Ἀλβανίας τοῦ 17ου αἰῶνος (Ewlijā Tschelēbi's Reisewege in Albanien) ὑπέδειξε εἰς ὑποσημείουσιν τὴν μεταγραφὴν τουρκικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Λευκοῦ Πύργου Θεσσαλονίκης, τὴν ὁποίαν ἔκαμεν ὁ Τοῦρκος γεωγράφος-περιηγητὴς τοῦ 17ου αἰῶνος Ἑβλιγιὰ Τσελεμπή (Ewlijā Celebi, Seyāhatnāmesi, vol. VIII, Istanbul 1928, σ. 150) καὶ ἡ ὁποία ἀναφέρει ὡς ἰδρυτὴν τοῦ Λευκοῦ Πύργου τὸν σουλτάνον Σουλεϊμάν καὶ ὡς ἔτος ἰδρύσεως τοῦ Πύργου τὸ ἔτος 1535/6. (Βλ. περαιτέρω M. K i e l, σ. 353).

Μετ' αὐτὸν ὁ Ὁλλανδὸς τουρκολόγος M i c h a e l K i e l, εὐτυχῆσαι νὰ εὑρῇ φωτογραφίαν τῆς τουρκικῆς μαρμαρινῆς ἐπιγραφῆς, τῆς ἐνταχισμένης εἰς τὸ ὑπέρθυρον τῆς εἰσοδού τοῦ Λευκοῦ Πύργου καὶ ἀπωλεσθείσης μετὰ τὸ 1912, συνέκρινε τὸ κείμενον τῆς μετὰ τὴν μεταγραφὴν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Ἑβλιγιὰ Τσελεμπή, διεπίστωσε τὴν ταυτότητα τῶν δύο κειμένων καὶ ὑπεστήριξεν ὅτι ὁ Λευκὸς Πύργος ἐκτίσθη τὸ 1535/6 ἐπὶ Σουλεϊμάν Α' τοῦ Μεγαλοπρεποῦς διὰ τὸν περιφύμιον ἀρχιτέκτονα αὐτοῦ Σινάν-Πασά πρὸς οχύρωσιν τῆς Θεσσαλονίκης μὲν τὰν κατὰ θάλασσαν ἄγωνα τῶν Ὀθωμανῶν πρὸς τὰς δυτικὰς Δυνάμεις, ὁ ὁποῖος ἀπέληξε εἰς τὴν νίκην τοῦ Χαϊρρεντίν Βαρβαρόσσα κατὰ τῶν ναυτικῶν δυτικῶν δυνάμεων τοῦ Ντόρια εἰς τὴν ναυμαχίαν τῆς Πρεβέζης τὸ 1538. (M i c h a e l K i e l, A Note on the Exact Date of Construction of the White Tower of Thessaloniki. Balkan Studies 14, 2, 1973, σ. 352-357). Ταῦτα φαίνονται τὸσον ἀναντίρρητα, ὥστε λέγει ὁ K i e l περὶ τοῦ Λευκοῦ Πύργου καὶ περὶ τοῦ ἔτους τῆς ἰδρύσεώς του, σ. 357: «...A remarkable piece of ottoman military architecture of the first half of the 16th century about whose date of construction there is no longer need for doubt».

Παρά ταῦτα ὁ X. Μπακιρτζής κἀμνει πρῶτον τὴν καλὴν παρατήρησιν, σ. 303, ὅτι Ὁ περιβόλος δὲν ἦταν σίγγχοςος μὲ τὸν Πύργον, ἀλλὰ μεταγενέστερος, διότι τὰ ὑπερμεγέθη κεραμοπλαστικά κοσμήματα τῆς βάσεώς του ἐγένοντο διὰ νὰ εἶναι ὁρατὰ ἐκ τοῦ μακρόθεν καὶ ἐπομένως ὁ Πύργος ἐκτίσθη διὰ νὰ εἶναι ἀρχικῶς περίοπτος. Ἐκφέρει κατόπιν τὴν ὀχι ἀσθηρικτὸν γνώμην, σ. 303, ὅτι ἡ μαρμαρίνη τουρκικὴ ἐπιγραφή... δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ στρογγυλοῦ πύργου, ἀλλὰ εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ὀγκομοματικῶν περιβόλου, διότι τὸ ἀρχικὸν τῆς θέσεως τῆς ἐπιγραφῆς, εἰς τὴν ὁποίαν τονίζεται ἡ ὑπαρξίς τῶν πυροβολείων καὶ τῶν πυροβόλων τῶν, κλονίζουσιν: α) ἡ μαρτυρία τοῦ αὐτόπτου Ἑβλιγιὰ Τσελεμπή, ὅτι αὕτη εὐρίσκετο εἰς τὴν νοτίαν εἰσοδὸν τοῦ Πύργου, ἐνῶ ἡ μόνη εἰσοδὸς τοῦ Λευκοῦ Πύργου εἶναι βορεία, καὶ β) ἡ ὑπαρξίς καὶ ἄλλης τουρκικῆς ἐπιγραφῆς, παρατιθεμένης ὑπὸ τοῦ Ἑβλιγιὰ, ἀσαφὸς ὅμως καὶ ἀχρονολογήτου, ἀλλὰ ἐνταχισμένης αὐτὴν τὴν φορὰν εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευράν τοῦ περιβόλου. Λέγει ὁ συγγραφεὺς, σ. 304: Ἀπὸ τὴν ἐξηγητείαν αὐτῇ (τῆς ἀνωτέρω ἐπιγραφῆς) βγαίνει ἐμμεσα τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ Πύργος ἦταν ἀρχαιότερος. Πόσο ἀρχαιότερος; Εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο οὐτε ὁ ἴδιος δίδει οὐτε ἡμπορεῖ πρὸς τὸ παρὸν νὰ δοθῇ ἀσφαλὴς ἀπάντησις. Προήγαγον ὅμως σημαντικῶς τὴν ἔρευναν αἱ παρατηρήσεις του. Αἱ διαπιστώσεις τοῦ K i e l ἰσχύουσιν, ἀλλὰ μόνον διὰ τὸν τουρκικὸν ὀχυρωματικὸν περιβόλον. Παραμένει τὸ πρόβλημα τοῦ στρογγυλοῦ Πύργου.

Ἐὰν πᾶντως λάβωμεν ὑπ' ὄψιν α) ὅτι οἱ δύο μοναδικοὶ στρογγυλοὶ πύργοι τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης, Τζιντζιρλή-Κουλὲ καὶ (Κανλή-Κουλὲ - Μπεγιάζ-Κουλὲ) Λευκὸς Πύργος, δὲν εἶναι βυζαντινοί, καὶ β) ὅτι ἡ πάντοτε κάποιαν παρηλλαγμένην ἱστορικὴν ἀνάμνησιν ὑποκρίπουσιν παρὰδοσις θέλει ἀμφοτέρους τοὺς πύργους ἔργον Βενετῶν τεχνιτῶν, οὐτε Βυζαντινὸν λοιπὸν οὐτε Τοῦρκων, ἀλλὰ Ἀντικῶν, τότε ἴσως ἡ γνώμη τοῦ Γερμανοῦ εἰδικοῦ στρατιωτικῶν ὀχυρώσεων Bodo Ebhardt, ἡ τοποθετοῦσα τὴν ἰδρυσιν τοῦ Λευκοῦ Πύργου εἰς τὴν βραχείαν περίοδον τῆς Φραγκοκρατίας (1204-1224) ἐν Θεσσαλονίκῃ, νὰ μὴ εἶναι καὶ τὸσον μακρὰν τῆς ἀληθείας, ἐὰν μάλιστα ἐνθυμηθῶμεν ὅτι οἱ ἐν μέσῳ ἐ-

χθρικού πληθυσμού εγκατασταθέντες δλιγάριθμοι Φράγκοι της Δ' Σταυροφορίας ώχυρουντο ταχέως και πανταχού, όπου εγκατεστήσαν.

Ἀκόμη μία παρατήρησις: Λέγει ὁ συγγραφεύς, σ. 304: *Τὸ πεδινὸ τμήμα τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ οἱ παλαιοὶ Θεσσαλονικεῖς ὠνόμαζαν «Κάμπο»* (*Μ. Χατζή - Ἰωάννου, Θεωμαῖς ἤτοι περὶ Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι 1879, σ. 14*), εἶναι δημιούργημα τῶν προσχώσεων τῶν ποταμῶν, ποὺ ἐκβάλλον στὸ Θεωμαῖκὸν κόλπο. Οἱ παλαιοὶ Θεσσαλονικεῖς ὁμως ὠνόμαζον «Κάμπο» τὴν συνοικία περὶ τῆς λεγομένης Ροτόντας τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, ὅπως ὠνόμαζον «Καμπιώτες» καὶ τοὺς κατοίκους τῆς συνοικίας αὐτῆς. Ἄλλα πεδινὰ μέρη τῆς Θεσσαλονίκης δὲν ὠνομάζοντο «Κάμπος», ἀλλὰ εἶχον ἄλλα ὀνόματα, ὅπως Μπάρα, Ποδρόμι, Πύργοι, Καραγάτσια ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά τῆς πόλεως. Ὁ Χατζή-Ἰωάννου δὲν ἐγνώριζε τίποτε ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς Ροτόντας καὶ δὲν ὑποπτεύετο ὅτι τὸ «Κάμπο» ὑπέκρυπτε τὴν ἀνάμνησιν ἐνὸς *campus martius*, ἐνὸς *extra muros* ἄλλοτε εὐρισκομένου «πεδίου στρατιωτικῶν ἀσκήσεων», τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποίηθ' κατόπιν ὡς ρωμαϊκὸν νεκροταφεῖον καὶ εἰς τὸ ὁποῖον ἐκτίσθη τὸ ἀρχιτεκτονικὸν συγκρότημα τοῦ Γαλερίου, προκαλέσαν τὴν μετακίνησιν τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τῆς πόλεως ἀκόμη ἀνατολικώτερον, διὰ νὰ περιληφθοῦν ἐντὸς αὐτῆς τὰ κτίσματα τοῦ Γαλερίου. Ἡ μετακίνησις αὐτὴ τοῦ τείχους φαίνεται καὶ σήμερον εἰς τὴν γωνίαν, τὴν ὁποίαν σχηματίζει τὴν Ροτόντα τὸ σιζόμενον τμήμα τοῦ κατερχομένου πρὸς τὴν θάλασσαν ἀνατολικοῦ τείχους. Τὴν πρὸς ἀνατολὰς ἐπέκτασιν τῆς πόλεως μαρτυρεῖ τέλος ἀδιαψεύστως ἡ ἀποκάλυψις ρωμαϊκοῦ νεκροταφείου, κειμένου ὡς συνήθως *extra muros*, ἀρχομένου ἀμέσως μετὰ τὴν Ἀψίδα τοῦ Γαλερίου. Ἡ πρὸς ἀνατολὰς ἐπεκταθεῖσα πόλις ἔκοψε τοῦτο διὰ τοῦ νέου τείχους εἰς δύο. Περὶ τοῦ ἐντὸς τοῦ νέου τείχους περιληφθέντος τμήματος τοῦ νεκροταφείου τούτου, ἐκτεινομένου ἀπὸ τῆς Ἀψίδος τοῦ Γαλερίου μέχρι τῆς Κασσανδρεωτικῆς Πύλης (Πύλης Καλαμαριάς), ὁμολεῖ ὁ τὴν Θεσσαλονίκην μετὰ τῶν ἐτῶν 1837-1838 ἐπισκεφθεὶς Γερμανὸς K. E. Z a c h a r i ä, *Reise in den Orient in den Jahren 1837 und 1838*, Heidelberg 1840. (Παρά T h. L. T a f e l, *De via Egnatia*, Tübingen 1842, Prolegomena, σ. LXXXVI). Τὸ ἐκτὸς τοῦ τείχους τμήμα, τὸ ἐξῆθ' ἄλλοτε Πύλης Καλαμαριάς, ἀνέσκαψε ἀπὸ τοῦ 1949 ὁ ἐφορὸς ἀρχαιοτήτων X. I. Μακρόνας. (Βλ. X. I. M a κ ρ ὀ ν α, Ἀνασκαφὴ νεκροπόλεως ἐν Θεσσαλονίκῃ. ΠΑΕ 1951, Ἀθῆναι 1952, σ. 164-172, καὶ Χρονικὰ Ἀρχαιολογικά, Μακεδονικά 2, 1953, σ. 599. Βλ. ἐπίσης BCH 74, 1950, σ. 305 καὶ BCH 76, 1952, σ. 227). Τὸ ὅτι ἡ περὶ τὸν Αἰ-Γιώργη συνοικία ὠνομάζετο «Κάμπος» καὶ οἱ κάτοικοί τῆς «Καμπιώτες», τὸ γνωρίζουν ἐκ τῶν παιδικῶν ἀναμνήσεών των ὅλοι οἱ παλαιοὶ Θεσσαλονικεῖς, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ ὁ ὑπογράφων.

β) Ὁ πύργος τῆς Ἀποβάθρας. Εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ θαλασίου τείχους καὶ παρὰ τὴν εἰσοδὸν τοῦ βυζαντινοῦ λιμένος ὑπῆρχε πύργος, ὁ ὁποῖος κατεστράφη μετὰ τὸ 1866 κατὰ τὴν γενομένην κατεδάφισιν τοῦ θαλασίου τείχους τῆς πόλεως. Ὑπάρχει περιγραφὴ τοῦ πύργου τούτου ὑπὸ παλαιοῦ περιηγητοῦ (Soucier, 1755). Ὑπάρχει καὶ ἀπεικόνισις τοῦ πύργου τούτου ὑπὸ παλαιοῦ ζωγράφου (Salacca, 1865). Περιγραφὴ καὶ ἀπεικόνισις παρουσιάζουν τοῦτον ἐξάγωνον, μὲ ἰσόγειον, μὲ ὄροφον, μὲ δόμα καὶ μὲ τρεῖς κανονιοθυρίδας εἰς τὴν βλέπουσαν πρὸς τὸν ἄλλοτε λιμένα πλευράν του. Παρὰ ταῦτα, περὶ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ δὲν εἶναι βέβαιος, πολὺ ὀρθῶς, ὁ συγγραφεύς, σ. 305: *Οὔτε ἡ θέσις, οὔτε ἡ μορφή τοῦ πύργου... εἶναι γνωστά*. Ἡ ἀκριβὴς θέσις του βεβαίως δὲν ἡμπορεῖ νὰ ἐντοπισθῇ ἐντὸς τῶν σημερινῶν οἰκοδομημάτων τῆς πόλεως, ἀνεῦ ἀνασκαφικῶν εὐρημάτων, καὶ ἡ μαρτυρημένη, ὡς ἀνωτέρω, μορφή του ἡμπορεῖ νὰ εἶναι, χωρὶς νὰ λέγῃ τοῦτο ρητῶς ὁ συγγραφεύς, ὅχι ἡ βυζαντινὴ, ἀλλὰ κάποια τουρκικὴ διασκευὴ τοῦ ἀρχικοῦ πύργου. Καὶ εἶναι, ὡς φαίνεται, διότι ὁ βυζαντινὸς πύργος οὐδέποτε θὰ εἶχε κανονιοθυρίδας. Ἡ ὑπαρξὶς πάντως βυζαντινοῦ πύργου εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ θαλασίου τείχους ἡμπορεῖ, νομιζομεν, νὰ ἐξαχθῇ ἐμμέσως καὶ ἀπὸ τὴν φράσιν τοῦ Εὐσταθίου *αὐτοῦ κατὰ θάλασσαν*

έσον πύργον», ἡ ὁποία προϋποθέτει τὴν ὑπαρξιν καὶ «δυσμικοῦ πύργου», ἄλλως θὰ ἔλεγε «τοῦ κατὰ θάλασσαν πύργου».

Κατὰ τὸν συγγραφεῖ, σ. 306: *Πύργος δέπτα στήν εἴσοδο τοῦ λιμένα δὲν ὑπῆρχε κατὰ τὴν τρίτην πολιορκίαν τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοῦ Σλάβου στὶς ἀρχὲς τοῦ ἴου αἰῶνα. Γι' αὐτὸ ὁ πρῶτος πύργος, ποὺ κατασκευάστηκε στὸ σημεῖο αὐτό, εἶναι σύγχρονος μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ θαλασσίου τείχους ἡμέσως μετὰ τὸ 620-630. Ἀπὸ ὅσα ὁμως λέγει ὁ συγγραφεὺς εἰς τὴν σ. 332/3 περὶ τῆς τρίτης πολιορκίας τῆς Θεσσαλονίκης (616/7) εἶναι πιθανώτερο ὅτι εἰς τὴν παλαιότεραν, τὴν πρὸ τοῦ 620-630, θαλασσίαν ὀχύρωσιν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπῆρχον δύο πύργοι. Διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: Τὸ ἓνα σκέλος τῆς δυνάμεως τῶν Σλάβων ἐπιτίθεται κατὰ τοῦ δυτικοῦ πύργου «τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκύλας» (Migne, P. Gr. 116, 1329: *ἐνθα ὁ πρὸς τὴν ὁδὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς σκύλας πύργος*). Ἐάν ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Σκύλα εἶναι ὁ ρωμαϊκὸς λιμὴν εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς παραλίας τῆς πόλεως, ὡς ὑποστηρίζει ὁ συγγραφεὺς, σ. 312 καὶ σ. 333, τότε ὁ δυτικὸς αὐτοῦ πύργος εὐρίσκeto εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ θαλασσίου τείχους τῆς πόλεως. Τί ἀποκλείει ὁμως νὰ ὑπῆρχεν ἀντίστοιχος πύργος καὶ εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ αὐτοῦ θαλασσίου τείχους τῆς παλαιότερας τοῦ 620-630 ὀχυρώσεως, σωζόμενος ἀπὸ τῆς ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς λεκάνης τοῦ λιμένους τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου δὲν ἦτο ὑκὸμῃ *κατεχωσμένη ἀπὸ τὶς προσχώσεις καὶ ἀτείχιστο* (σ. 331). Ἀλλως, ποῦ ἀπέληγε εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ τῶν θαλάσσιον τείχους τῆς πρὸ τοῦ 620-630 παλαιᾶς ὀχυρώσεως καὶ πῶς ἐπροστατεῖτο τὸ στόμιον τοῦ λιμένους τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ὅταν ἀπέναντι τοῦ ἐλευθέρου ἄκρου τοῦ προβόλου του (τοῦ ὀνομασθέντος ἀργότερον Τζερέμπουλον) δὲν ὑπῆρχε τίποτε, ἀφοῦ μάλιστα ὁ λιμὴν τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἦτο ἐσωτερικῶς ἀνοχύρωτος; (Σ. 320). Τὸ Σχ. 15 τοῦ συγγραφέως, παρὰ τὴν εὐφυῆ κατασκευὴ του καὶ τὰς πολλὰς πιθανότητας μερικῆς ὀρθότητός του, δὲν καθίσταται ὑποχρεωτικὸν οὔτε ὑπὸ ἀνασκαφικῶν εὐρημάτων οὔτε ὑπὸ σαφῶν μαρτυριῶν πηγῶν. Ἀφοῦ ὑπῆρχε παλαιότερα τοῦ 620-630 θαλασσία ὀχύρωσις τῆς πόλεως, τί νόημα θὰ εἶχεν αὕτη, ἐάν ὁ ἐσωτερικῶς ἀνοχύρωτος λιμὴν τῆς ἡτο ἐντελὸς ἀνοικτός καὶ τὸ στόμιόν του ἀπροστάτευτον; Ὁ συγγραφεὺς δέχεται (σ. 330, 332 καὶ Σχ. 15) τὴν ὑπαρξιν παλαιότερου προβόλου (λιμενοβραχίονος) πρὸ τοῦ λιμένους, ἀλλ' ὑποστηρίζει, σ. 306, ὅτι: *Πύργος δέπτα στήν εἴσοδο τοῦ λιμένα δὲν ὑπῆρχε κατὰ τὴν τρίτην πολιορκίαν τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοῦ Σλάβου στὶς ἀρχὲς τοῦ ἴου αἰῶνα*. Χωρὶς ὁμως πύργον πῶς ἐπροστατεῖτο τὸ στόμιόν του πρὸ τῆς προσχώσεως τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος αὐτοῦ, ἡ ὁποία βεβαίως ἀπεμάκρυνε τὸν πύργον τοῦτον ἀπὸ τῆς θαλάσσης, καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἴσως δὲν ἀναφέρεται κατὰ τὴν λήψιν τὸν προχείρων ἀμυντικῶν μέτρων πρὸ τῆς πολιορκίας; Δὲν ἡμποροῦμε λοιπὸν νὰ ἡμεθα βέβαιοι ὅτι ὁ πύργος τῆς Ἀποβάθρας, ὅπως ὀνόμασε τοῦτον ὁ συγγραφεὺς, δὲν ὑπῆρχε πρὸ τῆς τρίτης πολιορκίας τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Σλάβων καὶ ἐκτίσθη τὸ πρῶτον κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ νέου θαλασσίου τείχους εὐθὺς μετὰ τὸ 620-630. Οἱ λόγοι, οἱ ὁποῖοι ὑπηγόρευσαν τώρα τὴν κατασκευὴν του δὲν ἴσχυον καὶ προηγουμένως;*

Ἡ παλαιότερα γνωστὴ ὀνομασίη τοῦ πύργου τοῦτου εἶναι Τόπ-Χανέ=πυροβολοστάσιον (τουρκικὸν ἔγγραφον τοῦ 1733), *παρ' ὅλον ποὺ οἱ μελετητὲς τῆς τοπογραφίας τῆς Θεσσαλονίκης χαρακτηρίζουν ὡς Τοπχανέ τὸν δυτικὸν ὀχυρωματικὸν περίβολο*. Ἡ σύγχυσις ἀνάμεσα στοὺς δύο γειτονικοὺς πύργους δημιουργήθηκε μετὰ τὴν κατεδάφιση τοῦ ἐνός, μετὰ τὸ 1866. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο ἐνὸς τὰ περιηγητικὰ κείμενα, ποὺ ἔχουν γραφῇ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ., δὲν συγχέουν τοὺς δύο πύργους, ἡ σύγχυσις εἶναι γενικὴ στοὺς κατοπινοὺς μελετητὰς. Ὁ Χατζή-Ἰωάννου λ.χ. τὸν ὀνομάζει Πύργο τῆς Σκύλας ἢ Πύργο τοῦ Γαλοῦ καὶ τὸν ταυτίζει μὲ τὸν Μπαρουντ Χανέ, ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Cousinéry καὶ τὸν Felix Beaujour. Εἶναι σαφές ὥστόσο ὅτι οἱ δύο Γάλλοι ὀνόμασαν Μπαρουντ-Χανέ (Φορτίριον τῆς Πιρρίτιδος) τὸν δυτικὸν ὀχυρωματικὸν περίβολο (σ. 305).

Γεγονός πάντως εἶναι, ὅτι ἀμφότεροι οἱ πύργοι εἰς τὴν τουρκικὴν τῶν μορφῶν εἶχον θυρίδας πυροβόλων καὶ ἐχρησίμευον ὡς πυροβολοστάσια πρὸς προστασίαν τοῦ λιμένος. Ἀμφότεροι λοιπὸν ἠμποροῦσαν νὰ ὀνομασθῶν Τὸπ-Χανέ (πυροβολοστάσιον). Εἰς προχωρημένην ὁμῶς ἐποχῇ, ὅταν εἶχον πᾶσαι πρὸ πολλοῦ οἱ πόλεις τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας πρὸς τὰς ναυτικὰς δυνάμεις τῆς Δύσεως καὶ εἶχε μειωθῇ ἡ στρατιωτικὴ σημασία τῶν δύο πύργων, ὅταν ὁ λιμὴν τῆς πόλεως εἶχε καταχωσθῇ ἐν μέρει καὶ ὁ εἰς ἐκ τῶν πύργων εἶχεν ἀφανισθῇ, ἦτο φυσικὸν νὰ ἀποδοθῶν εἰς τὸν ἐναπομείναντα πύργον ἐξ ἀναμνήσεων ἢ ἐκ παρατηρήσεων διάφορα ὀνόματα (Τὸπ-Χανέ, Ταμπάκ-Χανέ, Μπαρουτ-Χανέ κ.τ.τ.). Δὲν πρόκειται λοιπὸν περὶ πραγματικῆς οὐδὲ σημαντικῆς συγχύσεως μεταξύ τῶν δύο πύργων. Τὸ σημαντικὸν θὰ ἦτο νὰ ἐξακριβωθῇ ἡ τουλάχιστον μετὰ τινος πιθανότητος νὰ διοραθῇ, ποίους βυζαντινοὺς πύργους ἀντικατέστησαν οὗτοι.

γ) Τὸ φ ρ ο ὐ ρ ι ο ν τοῦ Β α ρ δ α ρ ί ο υ. Ὁ ὀχυρωματικὸς περίβολος, ὁ εὐρισκόμενος εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν τῆς πόλεως καὶ εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ λιμένος ὀνομάζεται τὸσον εἰς τὴν περιγητικὴν περιγραφὴν τοῦ Ἑβλιγιᾶ Τσελεμπῆ (1668) ὅσον καὶ εἰς τὸ ἀναφερθὲν τουρκικὸν ἔγγραφον (1733) «φρούριον τοῦ Βαρδαρίου». Οἱ περιγηταὶ Felix de Beaujour (1800) καὶ Cousinéry (1831) εἶναι ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι ὠνόμασαν τὸ φρούριον τοῦ Βαρδαρίου «πύργον τῆς Πυρίτιδος» (Μπαρουτ-Χανέ), ἐπειδὴ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνος τοῦτο ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς ἀποθήκη πυρομαχικῶν. Μετὰ τὴν κατεδάφισιν τοῦ πύργου τῆς Ἀποβάθρας ὁ μὲν Χατζῆ-Ἰωάννου (1881) ὀνομάζει τὸ φρούριον Ταμπάκ-Χανέ (πύργος τῶν Βυρσοδεφείων), ὁ δὲ Μωραϊτόπουλος (1883) Τὸπ-Χανέ (πύργος τοῦ Πυροβολοστασίου), ἐπειδὴ μόνον αὐτὸς πλεὺν ὁ δυτικὸς ὀχυρωματικὸς περίβολος εἶχε πυροβόλα διὰ τὴν υπεράσπισιν τοῦ λιμένος. Ἡ ὑπὸ τοῦ Χατζῆ-Ἰωάννου ὀνομασία Ταμπάκ-Χανέ ὀφείλεται εἰς τὰ ἔξω τὸ πρὸς τὸν λιμένα τείχους τοῦ φρουρίου βυρσοδεφεαί, τὰ ὅποια ἀναφέρει τὸ 1780 ὁ Andrew Elton (βλ. M. V i c e r s, The Byzantine Sea Walls of Thessaloniki, Balkan Studies, 11, 2, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 265), ἡ δὲ ὑπὸ τοῦ Μωραϊτοπούλου ὀνομασία Τὸπ-Χανέ ὑποστηρίζεται ὑπὸ τῆς φράσεως τοῦ Ἑβλιγιᾶ Τσελεμπῆ ὁ *Τοπχανὰς τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδαρίου* (ΕΕΒΣ, 16, 1940, σ. 201).

Τὸ ὀχυρωματικὸν τοῦτου περιβόλου εἰς τὸ ΝΑ ἄκρον τῆς πόλεως διεσώθησαν μέχρι σήμερον ἡρειπωμένα τμήματα, μὲ τὴν περιγραφὴν τῶν ὁποίων ἀσχολεῖται ὁ συγγραφεὺς εἰς τὰς σελ. 306-310. (Σχ. 12 καὶ 13 καὶ πίν. 20, 21, 22, 23 καὶ 25). Ἐκ τῆς περιγραφῆς αὐτῆς παραθέτομεν μερικὰ σημαντικὰ διὰ τὸν σχηματισμὸν εἰκόνας τῶν πραγμάτων τμήματα: Σελ. 307/8: *Ὁ δυτικὸς πύργος τῆς πλευρᾶς αὐτῆς (τῆς πρὸς τὸν λιμένα πλευρᾶς, ἡ ὁποία εἰς Σχ. 12=Δ-Ε, βλ. καὶ πίν. 21) εἶναι ὀκτάπλευρος... Ὁ πύργος αὐτὸς μοιάζει μὲ τοὺς ὀκταγωνικοὺς πύργους τοῦ περιβόλου τοῦ Λευκοῦ Πύργου. Ὁ ἀνατολικὸς πύργος (τῆς αὐτῆς πλευρᾶς) εἶναι τετράγωνος καὶ δὲν σώζεται σ' ὀλόκληρον τὸ ὕψος (πίν. 22)... Στὴν ἀνατολικὴν πλευρᾷ (του) εἶναι ἐντεχισμένον μαρμάρινον ἐλλειψοειδὲς ἀνάγλυφον δεξιόσεως (Tağrali, Topographie, πίν. XV, 1 καὶ ἐνταῦθα πίν. 23) καὶ φαίνεται πὺς ἡ πλευρᾷ αὐτῇ ἦταν ἡ κόρυς ἐξωτερικῇ ὄψη του... Ὁ πύργος εἶναι προγενέστερος τοῦ περιβόλου Β-Γ'-Δ-Ε καὶ συγχρονος μὲ τὰ δυτικὰ τείχη τῆς πόλεως. Σελ. 308: *Μικρὴ σκαφικὴ ἔκκενα ἀπέδειξε ὅτι τὸ δυτικὸν τείχος τῆς πόλεως μὲ τοὺς τοιγωνικοὺς προβόλους δὲν σταματοῦν ἀπὸ σημεῖο Β, ἀλλὰ συνεχίζεται μὲ κατεβῆσιν πρὸς τὸν πύργον τοῦ Ἀναγλύφου, ὅπου καὶ ἀπέληγε, σύμφωνα μὲ τὸ τοπογραφικὸν σχεδιάγραμμα τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Struck. Καὶ περαιτέρω, αὐ τ ὁ θ ι: Τὸν τρίτον πύργον τοῦ φρουρίου ἀποτελοῦσε πιθανῶς ὁ πρόβολος Δουργούτη, ποὺ καταστράφηκε λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ 1915. Σήμερον σώζεται ἐν τμήμα του μέσα σὲ μικρὸ σιδηρογείω, λίγα μέτρα ΝΑ τοῦ πύργου τοῦ Ἀναγλύφου. Ὁ Tağrali, Topographie σ. 16, εἶχε ὑποθέσει ὅτι ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀρχίζει ὁ μὸλος τοῦ λιμένα τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ στὸ 15 αἰ. ὀνομαζόταν τζερέμπουλον.**

Ἐχομεν λοιπὸν μέχρι τοῦδε ἀναμφισβήτητους τουρκικὰς κατασκευὰς εἰς αὐτὴν τὴν

θέσιν (δυτικός πύργος κ.ά.) καὶ λείψανα βυζαντινῶν κατασκευῶν (πύργος Ἀναγλύφου, πρόβολος Δουργούτη).

Λέγει ὁ συγγραφεὺς περαιτέρω, σ. 309: *Τὸ κείμενο τῆς μόνης γνωστῆς ἐπιγραφῆς, ποὺ βρῆσκαται ἐπάνω ἀπὸ μιὰ πύλη τοῦ φρουρίου, πιθανῶς τῆ θόρυα, καὶ μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Ἑβραῖον Τσελεμπή, ἀναφέρει ὅτι ὁ σουλεϊμάν ὁ Μεγαλοπρεπὴς (1520-1566) ἔκτισε τὸ φρούριο αὐτὸ (ΕΕΒΣ 16, 1940, σ. 333). Μὲ τὴν ἐπιγραφὴν συμφωνεῖ ἡ ἀτεκμηριωτὴ βέβαια πληροφορία τοῦ Σανασα (1590, Μ ε ρ τ ζ ι ο ς, Μνημεῖα, σ. 135) ὅτι τὸ φρούριο αὐτὸ ἀνήγειρεν ὁ Σουλτάν Σουλεϊμάν. Τὸ φρούριο αὐτὸ καὶ ὁ περίβολος τοῦ Λευκοῦ Πύργου εἶναι πιθανότατα σύγχρονα ἔργα.*

Τῶν τουρκικῶν λοιπὸν κτισμάτων καὶ τὴν μορφήν καὶ τὴν χρονολογίαν μᾶς ἐγνώρισεν οὗτος ὁ συγγραφεὺς. Προκειμένου ὅμως περὶ τῶν βυζαντινῶν κτισμάτων μᾶς ἐγκαταλείπει, λέγων, σ. 309: *Ἡ διαμόρφωση τῶν βυζαντινῶν τειχῶν σ' αὐτὸ τὸ ἀκρογωνιαίῳ σημείῳ πρὶν ἀπὸ τίς θονακίεσ κατασκευῆς καὶ ἀνακατασκευῆς, σ. 310, προβαλλομένη παρατήρησις τοῦ L e a k, Travels, III, σ. 239, ὅστις ὡς στρατιωτικὸς διέκρινε στὴν ὁχύρωση τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρθαρίου χαρακτηριστικὰ ἀμυντικῶν ἔργων γιὰ πόλεμο πυρρίτιδος.*

Ὁ ὁχυρωματικὸς λοιπὸν περίβολος τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδαρίου μὲ τοὺς κανονιοφόρους πύργους του καὶ ὁ σύγχρονός του ὁχυρωματικὸς περίβολος τοῦ Λευκοῦ Πύργου μὲ τοὺς γωνιαίους κανονιοφόρους πυργίσκους του ἐγένοντο ἐπὶ Σουλεϊμάν Α' τοῦ Μεγαλοπρεποῦς (1520-1566) ὡς ἀμυντικὰ ἔργα κατὰ τὸν πόλεμον τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας πρὸς τὰς ναυτικὰς δυνάμεις τῆς Δύσεως καὶ ἰσχύει ἡ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, σ. 310, προβαλλομένη παρατήρησις τοῦ L e a k, Travels, III, σ. 239, ὅστις ὡς στρατιωτικὸς διέκρινε στὴν ὁχύρωση τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρθαρίου χαρακτηριστικὰ ἀμυντικῶν ἔργων γιὰ πόλεμο πυρρίτιδος.

Χρησιμοποιοῦν ὅμως ἀναδρομικῶς τὴν παρατήρησιν τοῦ L e a k ὁ συγγραφεὺς ὁμιλεῖ εἰς χωριστὴν ὑποδιαίρεσιν τῆς ὕλης του, σ. 310-311, περὶ ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς ὁχυρώσεως τῆς Θεσσαλονίκης στὸν 15ο-16ο αἰῶνα καὶ λέγει, σ. 310: *Ἐκσυγχρονισμὸς τῆς ὁχυρώσεως τῆς Θεσσαλονίκης, σύμφωνα μὲ τίς ἀπαιτήσεις ἐνὸς νέας μορφῆς πολέμου, φαίνεται πῶς ἀνέλαβαν οἱ Τοῦρκοι μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς πόλεως (1430). Ἡ προσοχὴ τὸν στράφηκε στὰ νεοελληνικὰ σημεῖα, τοὺς γωνιαίους πύργους καὶ τὴν Ἀκρόπολιν, τὰ ὁποῖα μετέτρεψαν σὲ ἰσχυρὰ ἀμυντικὰ φρούρια. Ἰσχυρὰ ἀμυντικὰ φρούρια ὅμως διὰ πόλεμον πυρρίτιδος ἤμποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν οἱ ὁχυρωματικοὶ περίβολοι μὲ τοὺς κανονιοφόρους πύργους τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδαρίου καὶ αὐτοῦ τοῦ Λευκοῦ Πύργου ἐπὶ Σουλεϊμάν καὶ ὅχι αὐτὸς οὗτος ὁ Λευκὸς Πύργος καὶ ὁ πύργος τοῦ Τριγωνίου, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι κτισμένοι ὡς πυροβολοστάσια, ὅπως δὲν εἶναι κτισμένοι ὡς πυροβολοστάσιον καὶ ὁ πύργος τῆς Ἀκροπόλεως, ἄλλως θὰ ἦσαν περιττοὶ οἱ ὁχυρωματικοὶ περίβολοι τοῦ Σουλεϊμάν.*

Παρακολουθοῦντες τοὺς συλλογισμοὺς τοῦ συγγραφέως παραθέτομεν αὐτουσίας τὰς διαπιστώσεις καὶ τὰ συμπεράσματά του: Διαπιστώνει ὁ συγγραφεὺς, σ. 310: *Ἐπισκενὴ τοῦ Ἐπταπύργου τῆς Ἀκροπόλεως τὸ 1431, ἕνα μόνον χρόνον μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Θεσσαλονίκης, εἶναι μαρτυρημένη ἀπὸ ἐπιγραφὴν ἐντειχισμένη ἐπάνω ἀπὸ τὴν κεντρικὴν εἴσοδον τοῦ φρουρίου (περὶ αὐτῆς τελευταῖος Γ. Α. Σ τ ο γ ι ὁ γ λ ο υ, Ἡ Θεσσαλονικὴ πατριαρχικὴ μονὴ τῶν Βλαττάδων. Ἀνάλεκτα Βλαττάδων 12, Θεσσαλονικὴ 1971, σ. 74 κ.έ.). Εἰς τὸ ἀμελέτητον ὅμως ἔτι Ἐπταπύργιον ὁμολογεῖ ὁ συγγραφεὺς, σ. 311, ὅτι μόνον γενικὰ μπορεῖ νὰ ὑποδείξῃ κανεῖς τμήματα ποὺ κατασκευάσθηκαν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ (ἐννοεῖ τὸ 1431), ὅπως π.χ. τὸ μῆμα τοῦ πύργου τῆς κεντρικῆς πόλεως μὲ τὸ ὕψηλόν τάξον. Ἡ τοιχοδομία στὸ δεξιὸ μέρος εἶναι παρόμοια μὲ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ Λευκοῦ Πύργου. Δὲν μᾶς ἀπέδειξεν ὅμως ὁ συγγραφεὺς ὅτι τὸ ἐν λόγῳ μῆμα τοῦ πύργου προέρχεται ἐκ τῆς ἐπισκευῆς τοῦ 1431 καὶ ἡ ὁμοίότης τῆς τοιχοδομίας δὲν ἤμπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ εἰς χρονολόγησιν τοῦ Λευκοῦ*

Πύργου. Τουναντίον, ὁ συγγραφεὺς φαίνεται ὅτι θεωρεῖ τὸ *τμήμα τοῦ πύργου* ὡς ἐπισκευὴν τοῦ 1431 λόγῳ τῆς ὁμοιότητός του μετὰ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ Λευκοῦ Πύργου, κατὰ σχῆμα «λήψεως τοῦ ζητουμένου» δηλαδή.

Τὸν αὐτὸν συλλογισμόν ἐφαρμόζει ὁ συγγραφεὺς, σ. 311, καὶ εἰς τὸν πύργον τοῦ Τριγωνίου, τὸν εὐρισκόμενον εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους (πίν. 24), τὸν λεγόμενον Τζιντζιρλή-Κουλέ, τοῦ ὁποίου *ἡ τοιχοδομία εἶναι σχεδὸν παρόμοια μετὰ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ πύργου τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τοῦ Λευκοῦ Πύργου*, καὶ ὁδηγεῖται εἰς τὴν ἀποψιν, ὅτι ὁ πύργος τοῦ Τριγωνίου *ὅπως καὶ ὁ Λευκὸς Πύργος κτίσθηκε ἀπὸ Ἰταλοῦ μαστόρου στὸν 15ο αἰῶνα*.

Ἡ ὁμοιότης ὅμως τῆς τοιχοδομίας εἰς τὸν πύργον τῆς Ἀκροπόλεως, τὸν πύργον τοῦ Τριγωνίου καὶ τὸν Λευκὸν Πύργον ἐν μόνον ὑποδεικνύει, ὅτι τὰ κτίσματα αὐτὰ ἐγένοντο ὅλα κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν. Ἀφοῦ δὲν γνωρίζομεν εἰς τί ἀκριβῶς συνίστατο ἡ ἐπισκευὴ τοῦ πύργου τῆς Ἀκροπόλεως τὸ 1431, ἡ ὁμοιότης τμήματος τῆς τοιχοδομίας του μετὰ τὴν τοιχοδομίαν τῶν ἄλλων δύο ἀναφερθέντων κτισμάτων δὲν δικαιολογεῖ χρονολόγησιν αὐτῶν τὸ 1431. Ἀλλωστε, ὡς διαπιστώνει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς, σ. 311: *Ἡ τοιχοδομία τῶν ὁριζοντίων στρώσεων λίθων καὶ πλίνθων καὶ ἡ παρεμβολὴ ἀνάμεσα στοὺς λίθους κομματιῶν πλίνθων, τοποθετημένων πάντοτε ἐπ'ἀλλήλη, συναντᾶται στὴ Μακεδονία καὶ Ἱππεῖο σὲ μνημεῖα τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνα... Ἡ ἴδια τοιχοδομία συναντᾶται σὲ ὀχυρώσεις τοῦ 14ου αἰῶνα*. Πρέπει, πάντως, νὰ ἔχωμεν κατὰ νοῦν, ὅτι οἱ πύργοι αὐτοὶ δὲν ἐκτίσθησαν ὡς πυροβολοστάσια. Ὑποδεικνύουν τοῦτο αἱ ἀκάλυπτοι ἐπάλξεις τῶν. Ἐπομένως ἐκτίσθησαν πρὸ τῆς ἐποχῆς «τοῦ πολέμου πυρίτιδος». Ἡ ἐποχὴ τοῦ «πολέμου πυρίτιδος» δὲν ἤρχισε τὸ 1430, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1453, ὁπότε ἐχρησιμοποιήθησαν τὸ πρῶτον πυροβόλα, καὶ ὅταν κατὰ τὸν πόλεμον τῶν Τούρκων μετὰ τὰς ναυτικές δυνάμεις τῆς Δύσεως ἐχρειάσθη νὰ ὀχυρωθῇ ἡ Θεσσαλονίκη ἐναντι ἐπιθέσεως ἀπὸ θαλάσσης, ὥχυρώθησαν μετὰ πυρίσκους πυροβολοστασίων τὸ 1535/36 ἐπὶ Σουλταίνῳ Ἀ' τοῦ Μεγалоπρεποῦς (1520-1566) ὁ πύργος τοῦ Βαρδαρίου καὶ ὁ Λευκὸς Πύργος. Ἡ ὀχύρωσις τῶν δύο τούτων πυρραϊκῶν πύργων μετὰ πυρίσκους πυροβολοστασίων δεικνύει ὅτι τὸσον ὁ Λευκὸς Πύργος ὅσον καὶ οἱ πύργοι τοῦ Τριγωνίου καὶ τῆς Ἀκροπόλεως δὲν ἐκτίσθησαν ἀρχικῶς ὡς πυροβολοστάσια καὶ δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ κτισθοῦν ὑπὸ τῶν Τούρκων. Προὔπηρξον λοιπὸν τῆς καταλήψεως τῆς πόλεως ὑπ' αὐτῶν τὸ 1430. Καὶ ἀφοῦ, ὡς λέγει ὁ συγγραφεὺς, σ. 310: *Τέτοια ὀχυρωματικὰ ἔργα εἶναι γνωστὸν ὅτι δὲν ἔγιναν στὴ Θεσσαλονίκη στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς βυζαντινῆς καὶ βενετικῆς κυριαρχίας* καὶ ἐπομένως δὲν εἶναι οὔτε βυζαντινὰ, στρεφόμενα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἔγιναν πολὺ παλαιότερον, ἐπὶ Φραγκοκρατίας (1204-1224) ὑπὸ τῶν Σταυροφορῶν τῆς Δ' Σταυροφορίας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀπῆλξε ἡ παράδοσις, ὁμιλοῦσα περὶ Βενετῶν τεχνιτῶν, καὶ πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον ὑπεστήριξεν ὁ Γερμανὸς εἰδικὸς στρατιωτικῶν ὀχυρώσεων Bodo Ebhardt.

Ὅρθῶς ὁ συγγραφεὺς ἔκρινεν ὅτι ἔπρεπε νὰ διαπραγματευθῇ χωριστὰ, σ. 312-314, τὰς βυζαντινὰς ὀνομασίας ἀναυτίστων βυζαντινῶν πύργων, τὰς ὁποίας ἀναφέρουν συμπτωματικῶς αἱ πηγαί. Εἶναι δὲ αὗται:

α) Ὁ πύργος τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκάλας (Acta St. Demetrii. Migne P. Gr. 116, στ. 1329: *ὁ πρὸς τὴν ὁδὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς σκάλας πύργος*). Ὁ πύργος αὐτὸς ἐτοποθετήθη κατ' εἰκασίαν ὑπὸ προηγουμένων μελετητῶν τῆς τοπογραφίας τῆς Θεσσαλονίκης (Γ. Θεοχαρίδης, Μ. Vickers) εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ λιμένος τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου εἰς τὰ δυτικά τῆς πόλεως, ἐπειδὴ «σκάλα» σημαίνει «λιμὴν» καὶ ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχον τότε ἀποδείξεις ὑπάρξεως ρωμαϊκοῦ λιμένος εἰς τὰ ἀνατολικά τῆς πόλεως. Σήμερον, χάρις εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ἔρευναν τοῦ συγγραφέως εἰς τὴν πρὸς τὴν θάλασσαν περιοχὴν τοῦ συγκροτήματος τοῦ Γαλερίου, ἡ ὑπαρξὶς ἐκεῖ ρωμαϊκοῦ λιμένος δὲν τίθεται ἐν ἀμφιβόλῳ. Ὁ συγγραφεὺς σήμερον φρονεῖ, σ. 312: *Τὸ πιθανότερον εἶναι ὅτι Ἐκκλησια-*

στική Σκάλα ὀνομαζόταν στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. ὁ ρωμαϊκὸς λιμένας τῆς Θεσσαλονίκης (βλ. πορ.), ποὺ βρισκόταν στὴ ΝΑ γωνία τῆς πόλης. Περαιτέρω, σ. 320/21, θὰ προσπαθήσῃ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ ἐπίθετον «Ἐκκλησιαστική», λέγων: *Εἶναι πιθανόν, ἀφοῦ ἡ κατεθίνουσα σημαίεττε καὶ ἡ ἀπόστασις εἶναι μικρὴ, ἡ μεγαλοπρεπὴς εἰσοδος τοῦ Ὁκταγώνου τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ἦταν στὰ χριστιανικὰ χρόνια μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες ἐκκλησίες τῆς πόλης* (Χ. Ι. Μακρόνα, Τὸ Ὁκτάγωνον τῆς Θεσσαλονίκης, ΠΑΕ 1950, σ. 313), *νὰ ὀδηγούσε στὴν ἀποβάθρα αὐτῇ*· ἔτσι ἐρμηνεύεται καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ λιμένος ὡς ἐκκλησιαστικοῦ.

Τὸ ὅτι Ἡ ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα ὀνομαζέτο εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰῶνος ὁ ρωμαϊκὸς λιμὴν εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν τῆς πόλεως, τοῦτο ἐνισχύεται ἴσως καὶ ὑπὸ τῆς σκέψεως, ὅτι ἡ ὀνομασία αὕτῃ οὐδέποτε ἄλλοτε ἀναφέρεται, διότι ἐλησμονήθη, ὅπως ἐλησμονήθη μετὰ τὸν σεισμόν καὶ τὴν νέαν ὁχύρωσιν τῆς Θεσσαλονίκης μετὰ τὸ 620-630 καὶ ὁ ρωμαϊκὸς λιμὴν. Ἐάν ἡ ὀνομασία αὕτῃ ἀνῆκεν εἰς τὸν λιμένα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ὁ ὁποῖος ἔπαιξε ρόλον εἰς τὴν κατόπιν ζωὴν τῆς πόλεως, εἶναι λίαν πιθανόν ὅτι θὰ ἀνεφέρετο ὑπὸ τινος μεταγενεστέρας πηγῆς. Τὸ γεγονός, ὅτι αὕτη ἐλησμονήθη, τὴν συνδέει περισσότερον μὲ τὸν λησμονηθέντα ρωμαϊκὸν παρά μὲ τὸν ἐπιζήσαντα τεχνητὸν λιμένα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Ἡ σκέψις τοῦ συγγραφέως, ὅτι ἡ «Σκάλα» ὀνομάσθη «Ἐκκλησιαστικὴ» ἐκ τῆς γειτνιάσεως καὶ ἐκ τῆς πιθανῆς συνδέσεως αὐτῆς μετὰ τοῦ Ὁκταγώνου, τὸ ὁποῖον, ὡς φαίνεται πεπεισμένος ὁ συγγραφεὺς, σ. 320/21: *ἦταν στὰ χριστιανικὰ χρόνια μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες ἐκκλησίες τῆς πόλεως*, εἶναι λίαν ἐλκυστικὴ, ἂν καὶ ἀποδείξεις περὶ τῆς ὀρθότητος αὐτῆς παραμένουν εὐχρῆς ἔργον. Ὁ ἀνασκάψας τὸ Ὁκτάγωνον ἔφορος τότε ἀρχαιοτήτων Χ. Ι. Μακρόνας δὲν διεπίστωσεν, ἀλλὰ ἀπλῶς εἰκάσεν ἐν τούτῳ, ρωμαϊκὸν κτίσμα κατ' ἀρχάς, μεταβληθὲν ἀργότερον εἰς ἐκκλησίαν, ὡς συνέβη εἰς τὴν θόλον τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (Τὸ Ὁκτάγωνον, σ. 314). (Βλ. Προσθήκη 1 εἰς σελ. 422). Πάντως αἱ διαπιστώσεις τοῦ Μακρόνα, Τὸ Ὁκτάγωνον, σ. 304, ὅτι: *Ἐκ τῶν ἐνδείξεων τούτων συνάγεται μετὰ πιθανότητος ὅτι τὸ κτήριο, ὑποστάν ζημίας ἐμεινεν ἀχρησιμοποίητον ἐπὶ μικρὸν χρονικὸν διάστημα, εἴτα δὲ κατέργευσεν ἐντελῶς ἐκ βιαιᾶς αἰτίας, ἴσως ἐκ σεισμοῦ. Ὁ βίος τὸν δὲν φαίνεται νὰ ἦτο μακρός. Εἰς τοὺς συγγραφεῖς καὶ τοὺς περιηγητὰς οὐδεμίαν εἰδήσιν περὶ αὐτοῦ ἠδυνήθησαν νὰ ἀνεύρω, συμφωνοῦν μὲ τὰς εἰδήσεις περὶ ἑξ μεγάλων σεισμῶν ἀπὸ τοῦ 362-417* (βλ. Μ. Vickers, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 120, σημ. 80), εἰς ἐκ τῶν ὁποίων, πιθανῶς ὁ τοῦ 416, κατέστρεψε τὸ Ὁκτάγωνον καὶ ἐρμηνεύουν τὴν παντελῆ ἔλλειψιν εἰδήσεων περὶ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ κτηρίου (βλ. Προσθήκη 2 εἰς σελ. 422).

β) Ὁ πύργος κατὰ τοὺς Βουργεσίους (Εὐστάθιος, ἐκδ. Κυριακίδη, σ. 92: *«Καὶ ὁ μὲν εἰπὼν Λατίνος ὡς ἐκ τοῦ κατὰ τοὺς Βουργεσίων πύργου θέλημα ἐπέμφθη τοῖς ἔξω...»*). Ὁ εὐρισκόμενος ἀπέναντι ἡ πλησίον τῆς συνοικίας τῶν Λατίνων ἐμπορὸν (Βουργεσίων) πύργος αὐτὸς ἐτοποθετήθη ὑπὸ παλαιότερων ἐρευνητῶν (Χατζῆ-Ἰωάννου, Tafrafi, Κυριακίδης) μὲ πιθανότητα κοντὰ στὸν Φωγαγομαχαλὰ τῆς Θεσσαλονίκης γύρω ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῶν καθολικῶν καὶ δίπλα στὸ λιμάνι, διότι οἱ Λατίνοι ἔμποροι κατὰ τὴν γενομένην ἀποδεκτὴν γνώμην τοῦ Χατζῆ-Ἰωάννου, σ. 38: *ὄφειλον νὰ κατοικοῦσι παρὰ τὸν λιμένα*. Ὁχυρωμένοι περίβολος ὁμοῦς (borgo), εἰς τὸν ὁποῖον θὰ ἤμπορούσαν νὰ κατοικοῦν Λατίνοι ἔμποροι (Βουργέσιοι), παρὰ τὸν λιμένα τῆς πόλεως εἶναι τὸ ἀναφερθέν φρούριον τοῦ Βαρδαρίου. Διὰ τοῦτο ὁ Struck, BZ 14, 1905, σ. 544, ἐταῦτισε τὸν ἀπέναντι ἡ πλησίον τῶν Βουργεσίων ἀνώνυμον πύργον τοῦ Εὐσταθίου μὲ τὸν ἀπέναντι ἡ πλησίον τοῦ φουρίου τοῦ Βαρδαρίου ἀναφερθέντα πύργον τῆς Ἀποβάθρας.

Ἀμφιβολίαν περὶ τούτου διατυπώνει ὁ συγγραφεὺς, σ. 313, λέγων: *Λέν εἶναι γνωστὸν ὅμως ἂν ἡ Θεσσαλονίκη εἶχε στὸν 12ο αἰ. τέτοιο περίβολο. Εἶναι δύσκολο νὰ ὑποθέσῃ κανεῖς,*

ἀποῦ ἀνασκαφικά δὲν ἔχει ἐντοπισθῇ, πὼς τὸ φρούριο τοῦ Βαρδαρίου ἀντικατέστησε κάποιον βυζαντινὸ ὀχυρωματικὸ περίβολο. Δὲν ἔχει βεβαίως ἐντοπισθῇ ἀνασκαφικά ὀχυρωματικὸς περίβολος εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην, ἀλλὰ αὐτὸς δὲν εἶναι λόγος, νομιζομεν, νὰ ἀπορριβθοῦν ἀσζητητὴ τόσαι περὶ τούτου ἐνδείξεις. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχομεν πάντοτε ἀνασκαφικὴν ἐπιβεβαίωσιν λογικῶν σκέψεων. Ὁρισμένοι τόποι ἔχουν κάποιαν παράδοσιν καὶ οἱ Τούρκοι ἔδειξαν πάντοτε κάποιον συντηρητισμόν. Οἱ Τούρκοι ἐπανάελαβον ὅ,τι εὑρον. Αἱ τουρκικαὶ ὀχυρώσεις ἐπανάελαβον τὰς βυζαντινὰς καὶ δὲν ὑπάρκει τουρκικὴ ὀχύρωσις εἰς ἐντελῶς νέαν θέσιν εἰς κανὲν σημεῖον τῆς ὀχυρώσεως τῆς Θεσσαλονίκης. Δικαιούμεθα λοιπὸν νὰ ὑποθέσωμεν, χωρὶς κίνδυνον νὰ ἀπομακρυνθῶμεν πολὺ ἀπὸ τὴν ἀλήθειαν, ὅτι τὸ τουρκικὸν φρούριον τοῦ Βαρδαρίου δὲν ἦτο τὸ πρῶτον ὀχυρωματικὸν ἔργον εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην, ἀλλ' ἀντικατέστησε κάποιον βυζαντινὸν ὀχυρωματικὸν περίβολον, ἐκεῖ, ὅπου μάλιστα διεσώθησαν λείψανα τοιοῦτου, ὡς ὁ πύργος τοῦ Ἀναγλύφου καὶ ὁ πρόβολος Δουργούτης, καὶ ὅπου ἤρχιζεν ὁ προστατεύων τὸν λιμένα πρόβολος, ὁ ὀνομασθεὶς ἀργότερον «Τερέμπουλον». Θὰ ἤμπορουσε λοιπὸν ἐκεῖ νὰ ἦτο ὁ παρὰ τὸν λιμένα «Μπουργκος» τὸν Λατίνων ἐμπόρους, ἀπέναντι τῇ πλησίον τοῦ ὁποίου ἦτο ὁ ἀνώνυμος πύργος τοῦ Εὐσταθίου, ὁ πύργος τῆς Ἀποβάθρας δηλονότι, συμφώνως καὶ μετὰ τὴν ταύτισιν τοῦ Struck.

Χωρὶς βέβαια ἀνασκαφικὰ διαπιστώσεις ὁ συγγραφεὺς προβαίνει, σ. 313, εἰς μίαν νέαν ὑπόθεσιν. Εἰς τὴν συνθήκην τοῦ Μιχαὴλ Η' μετὰ τὸν Βενετὼν τῆς 8ης Ἰουνίου 1265 λέγεται: «Ὁσαῦτά ἐν ἡμῶν βασιλείᾳ μου εἰς τὸ μέρος τῆς Θεσσαλονίκης, ἔστω τοῦ κάστρου, ἔστω θέλουσι, τόπον εἰς κάθισμα» (T a f e l - T h o m a s, Urkunden κ.λ., III, 1857, σ. 70). Καὶ εἰς τὸ ἀντίστοιχον λατινικὸν κείμενον τῆς συνθήκης: «...in Salonichi extra castrum terram et locum, ubi sibi placebit, pro faciundo seziem et mansionem» (I h o r S e n c e n n o, The Zelot Revolution κ.λ., Προσφορά εἰς Σ τ ῖ λ π ω ν α Π. Κ υ ρ ι α κ ῖ δ η ν, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 609). Λέγει τώρα ὁ συγγραφεὺς, σ. 313: Φυσικὰ ὁ τόπος αὐτὸς δὲν θὰ βρισκόταν στὶς ἐλῳδεῖς ἀκτὲς δυτικὰ τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλ' ἀνατολικὰ. Μήπως ὁ τόπος αὐτὸς, ποῦ ἦταν ἓνας Μπουργκος (προάστειον), ὀνομαζέσθαι Βουργείσιον καὶ μπορεῖ νὰ τοποθετηθῇ κοντὰ στὸ λιμάνι Κελλάριον (βλ. πρκ.), στὴν περιοχή τοῦ Μύλου Ἀλλατίν, ποῦ εἶναι γνωστὴ στοὺς παλιούς Θεσσαλονικεῖς, ὡς Πύργοι, ἀπὸ τὰ μεγάλα ἐξοχικὰ σπῖτια τῶν πλοσίων; Στὴν περίπτωσιν αὐτῇ, ποῦ μόνο ὡς ὑπόθεσις μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῇ, ἀπέναντι στοὺς Βουργεσίους βρισκόταν ὁ ἀνατολικὸς πύργος, στὴ θέση τοῦ ὁποίου κτίσθηκε ἀργότερα ὁ Λευκὸς Πύργος.

Ἡ ὑπόθεσις ἐκ πρώτης ὁψεως φαίνεται εὐφυής, ὑπάρχουν ὅμοιαι αἱ ἐξῆς ἀντιρρήσεις: α) Τὸ Κελλάριον, ἐκεῖ ὅπου τὸ τοποθετεῖ ὁ συγγραφεὺς, σ. 321/22, ἀπέχει τῆς Θεσσαλονίκης δύο μίλια, τρία περίπου χιλιόμετρα, εἰς θαλασσίαν ἀπόστασιν καὶ οἱ Βενετοὶ θὰ ἦσαν εἰς αὐτὸ ἀπομεμονωμένοι καὶ διὰ τὰ ἐμπορικὰ τινὰ συμφέροντα ἀσυμφόρος μακρὰν τῆς ἐμπορικῆς κινήσεως τοῦ λιμένος τῆς πόλεως. β) Ὁ Εὐστάθιος ὁμιλεῖ περὶ Βουργεσίων καὶ τοῦ κατ' αὐτοὺς πύργου τὸ 1185, ὀγδόνητα ἔτη πρὸ τῆς συνθήκης τοῦ 1265, καὶ οἱ Βενετοὶ τῆς συνθήκης οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουν, μεταγενέστεροι αὐτοί, μετὰ τοὺς Λατίνους ἐμπόρους τοῦ Μπουργκος, τοὺς Βουργεσίους, τοῦ Εὐσταθίου. Ἡμεῖς ἀναζητοῦμε τοὺς Βουργεσίους τοῦ Εὐσταθίου τὸ 1185 καὶ ὅχι τοὺς Βενετοὺς τῆς συνθήκης τοῦ 1265. Καὶ ἐὰν ἀκόμη οἱ Βενετοὶ αὐτοὶ τὸ 1265 εἶχον ἐγκατασταθῇ εἰς τὸ Κελλάριον, δὲν θὰ ἤμπορουσαν νὰ εἶναι ἀναδρομικῶς οἱ Βουργεῖσι τοῦ Εὐσταθίου τὸ 1185.

γ) Ὁ πύργος τῆς Σ α μ α ρ ε ῖ ας (Ἀναγνώστης, ἐκδ. Βόνν., σ. 508: «Τοῦτο καὶ κατὰ τὸν πύργον τὸν καλούμενον Σαμαρεῖαν εἶδον πάντες συμβάν»). Τὸν πύργον τοῦτον εἶχε τοποθετήσει ὁ T a f a l i, Topographie, σ. 93, 112, εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς πόλεως καὶ εἰς τὸν λιμένα. Ἡ τοποθέτησις αὐτῇ ἠμφισβητήθη (Α. Β α κ λ ὀ π ο υ λ ο ς, Ἡ Θεσσαλονίκη στὰ 1430, 1821, 1912-13, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 16-17). Ἡ περιγραφή τῶν περὶ τὸν πύργον τοῦτον συμβάντων ὑπὸ τοῦ Ἀναγνώστου (ἐνθ' ἄνωτ.), ὁ ὁποῖος περὶ μὲν τοῦ

πύργου λέγει: «*πρὸς τὴν τῆς θαλάττης αὐτὴν κείμενον ἡδὺνα καὶ διατειχίσμασι καὶ ὅλοις καὶ πᾶσι τοῖς ἀναγκαίοις καλῶς κατοχυρωμένον*», περὶ δὲ τὸν καταφυγόντων εἰς αὐτὸν καὶ διαφυγόντων ἔξ αὐτοῦ λέγει: «*Οἱ καὶ διὰ τοῦ κατὰ θάλατταν προβεβλημένου διατειχίσματος (Τζερέμπονλον τοῦτο πάντες καλεῖν εἰώθαμεν) εἰς τὰς τριῖς εἰσάσιν*», ὠδήγει ἡδὴ εἰς τὸν λιμένα, τὸν πύργον τοῦ Βαρδαρίου καὶ τὸ Τζερέμπονλον. 'Η παραβολὴ ἐπὶ πλεόν τοῦ χωρίου τοῦ 'Αναγνώστου μὲ τὴν ἐκθεσιν τῶν Βενετῶν τῆς Εὐβοίας διὰ τὴν ἄλυσιν τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου περιγράφεται τὸ αὐτὸ γεγονὸς καὶ ὅπου τὸ γεγονὸς τὸν τοποθετεῖται εἰς τὸν λιμένα τῆς πόλεως (Δ. Μ. Ε. Ρ. Τ. Ζ. Ι. Ο. Υ., Μνημεῖα Μακεδονικῆς 'Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 91), παραβολῇ, τὴν ὁποῖαν ἔκαμεν ὀξυδερκῶς ὁ συγγραφεὺς, σ. 314: *ὁδηγεῖ στο συμπέρασμα ὅτι ὁ πύργος τῆς Σαμαρείας δὲν βρισκόταν στὴ θέση τοῦ Λευκοῦ Πύργου (Βακαλόπουλος), ἀλλὰ στὴν δυτικὴ πλευρὰ, κοντὰ στὸν λιμένα (Tafrali) καὶ συγκεκοιμένα στὸ σημεῖο πὺν ἄρχιζε τὸ Τζερέμπονλον*.

Τὸ 1430 λοιπὸν εἰς τὸ νότιον ἄκρον τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς πόλεως ὑπῆρχε κάποια ὀχύρωσις μετὰ πύργου, παρὰ τὴν ὑπερβολικῶς συγκρατημένην διατύπωσιν τούτου ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, σ. 314, ὅτι: «*Η περιγραφὴ τοῦ 'Αναγνώστου καὶ ἰδιαιτέρα ἡ ἀναφορὰ στὸ διατειχίσμα τοῦ πύργου ἐνισχύει τὴν ὑπόθεσιν (;), παρ' ὅλον ὅτι τίποτα δὲν ἔχει ἀνασκαφικὰ διαπιστωθῆ, ὅτι ἡ ὀχύρωση στὸ νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τείχους ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ ἕναν ἀπλὸν πύργο*.

Τὸ ἐν λόγῳ ὀχυρωματικὸν συγκρότημα δυτικῶς καὶ παρὰ τὴν εἰσόδον τοῦ λιμένος ἦτο βεβαίως πολὺ παλαιότερον τοῦ 1430, ἀφοῦ, ὡς ἐλέχθη, τοιοῦτον εἶδους ὀχυρωματικὰ ἔργα δὲν ἐγένοντο, ὡς γνωστὸν, εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ τὰ τελευταῖα βυζαντινὰ ἔτη. Πόσον ὅμως παλαιόν; 'Η ἀπάντησις μόνον ὡς ὑπόθεσις ὑπὸ τύπον ἐρωτήσεως ἡμπορεῖ νὰ δοθῇ. Μήπως ἐκώζετο ἀκόμη τὸ 1430 μέρος τοῦ ὀχυρωμένου Μπουργκὸς τῶν Λατίνων ἐμπόρων τῆς ἐποχῆς τοῦ Εὐσταθίου, ὅποτε καὶ ἡ ὀνομασία τοῦ πύργου «Σαμαρείω» θὰ ἡδύνατο νὰ λάβῃ πιθανὴν ἐρμηνείαν (Santa-Maria);

Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα λοιπὸν καὶ αἱ καλὰ παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέως ἐπ' αὐτῶν μᾶς ἐπιτρέπουν σήμερον νὰ διορθώσωμε τὰς γνώσεις μας περὶ τὸν πύργον τῆς θαλασσίας ὀχυρώσεως τῆς Θεσσαλονίκης:

I) Περὶ τὴν θέσιν, ὅπου σήμερον ἴσται ὁ Λευκὸς Πύργος:

α) Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰῶνος εὕρισκετο ἐκεῖ ὁ δυτικὸς πύργος τοῦ ρωμαϊκοῦ λιμένος, ὁ πύργος τῆς 'Εκκλησιαστικῆς Σκάλας.

β) Πύργος ὑπῆρχεν εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν καὶ τὸν 12ον αἰῶνα, ὁ «*κατὰ θάλασσαν ἑως πύργου*» τοῦ Εὐσταθίου.

γ) Κατὰ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ 13ου αἰῶνος εἶναι λίαν πιθανόν ὅτι οἱ Φράγκοι τῆς Δ' Σταυροφορίας ἔκτισαν ἐκεῖ τὸν σημερινὸν Λευκὸν Πύργον.

δ) Τὸν πύργον αὐτόν, ὀνομασθέντα ἐπὶ Τουρκοκρατίας Πύργον Γενιτσαρῶν, Κανλῆ-Κουλέ καὶ τέλος Μπαῦζ-Κουλέ (Λευκὸν Πύργον), εἶχον ὀχυρώσει οἱ Τούρκοι τὸ 1535/36 ἐπὶ Σουλεϊμάν Α' τοῦ Μεγαλοπρεποῦς μὲ τετράγωνον ὀχυρωματικὸν περίβολον ἔχοντα πυργίσκους πυροβολοστασίον εἰς τὰς γωνίας.

II) Εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ θαλασσίου τείχους:

α) Εἶναι λίαν πιθανόν ὅτι ὑπῆρχεν ἐκεῖ πύργος τῆς ρωμαϊκῆς ὀχυρώσεως τῆς παραλίας τῆς Θεσσαλονίκης, ἀντίστοιχος τοῦ πύργου τῆς 'Εκκλησιαστικῆς Σκάλας, τοῦ μαρτυρημένου εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς βυζαντινῆς ἑπειτα θαλασσίας ὀχυρώσεως τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ «*κατὰ τοὺς Βουργεσίους πύργος*» τοῦ Εὐσταθίου, ὁ περιγραφόμενος ὑπὸ περιηγητῶν ὡς πύργος τῆς 'Αποβάθρας (Souciét, σ. 190).

III) Εἰς τὸ νότιον ἄκρον τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς πόλεως:

α) Ὁ πύργος τοῦ 'Αναγλύφου καὶ ὁ πρόβολος Δουργούτης δεικνύουν ὅτι ὑπῆρχεν ἐκεῖ λίαν πιθανῶς, κάποια βυζαντινὴ ἢ καὶ παλαιότερα ὀχύρωσις εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς εἰς-

όδου τοῦ λιμένος, ἀφοῦ μάλιστα ὁ πρόβολος Δουργούτης θεωρεῖται ἡ ἀρχὴ τοῦ προστατεύοντος τὴν εἰσοδὸν τοῦ λιμένος λιμενοβραχίονος, τοῦ μετέπειτα ὀνομασθέντος Τζερέμ-πουλον.

β) Εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι Λατίνοι ἔμποροι, οἱ Βουργέσιοι τοῦ Εὐσταθίου, εἶχον ἐγκαταστήσει τὸ Μπουργκος αὐτῶν πρὸ τοῦ 1185 εἰς τὰς ὀχυρώσεις τοῦ δυτικοῦ μέρους τῆς εἰσοδου τοῦ λιμένος, διὰ νὰ εἶναι ἀσφαλεῖς καὶ νὰ εὐρίσκονται πλησίον αὐτοῦ. Οὕτως ὁ ἀπέναντι αὐτῶν πύργος, ὁ *κατὰ τοὺς Βουργεσίους πύργος*, ἡμπορεῖ νὰ εἶναι ὁ πύργος τῆς Ἀποβάθρας.

γ) Τὸ 1430 ὑπῆρχεν ἐκεῖ πύργος ὀνομαζόμενος Σαμαρεῖα, ἔχων ἴσως τὴν ὀνομασίαν αὐτὴν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν ἐκεῖ Λατίνων ἐμπόρων.

δ) Τὸ 1535/36 ὁ Σουλεϊμάν Α΄ ὁ Μεγαλοπρεπὴς ὠχύρωσε τὸν τόπον με πύργους πυροβολοστασίων, ὡς εἶχεν ὀχυρώσει καὶ τὸν Λευκὸν Πύργον, διὰ τὰς πολεμικὰς ἀνάγκας τῆς ἐποχῆς του, ἀνάγκας τῆς ἐποχῆς «τοῦ πολέμου πυρίτιδος», καὶ τὸ φρούριον τοῦτο τοῦ Βαρδάριου ἐλάμβανεν ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὅσον ἡχρηστεύετο ὁ προορισμὸς του ὡς πυροβολοστασίου εἰς τὰ μετέπειτα εἰρηνικὰ ἔτη, τὰ ὀνόματα Τὸπ-Χανέ, Μπαρούτ- Χανέ καὶ τέλος ἀπὸ ἐξωτερικὸν πλὴν χαρακτηριστικὸν τὸν Ταμπάκ-Χανέ.

Μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ συγγραφέως αὐτὴν τὴν εἰκόνα ἡμποροῦμε νὰ σχηματίσωμεν σήμερον περὶ τῶν πύργων τῆς θαλασσίας ὀχυρώσεως τῆς Θεσσαλονίκης.

3) Ὁ Λιμένας (σ. 315-322). Ὑπὸ τὸν γενικὸν αὐτὸν τίτλον ὁ σ. ἐξετάζει: α) Τὸν βυζαντινὸν λιμένα, τὸν σκαπτὸν δηλαδὴ ἐσωτερικὸν λιμένα (τοῦ Μ. Κων/τινίου) καὶ κύριον λιμένα ἐντὸς τοῦ κόλπου τῆς Θεσσαλονίκης, κόλπου ὁ ὅποιος κλειόμενος ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἐμβόλου (Μεγάλου Καραμπουρνὸ) ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸς λιμένα ἐξωτερικὸν τῆς Θεσσαλονίκης, β) τὸ Τζερέμπουλον, γ) τὸν λιμένα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, δ) τὸν ρωμαϊκὸν λιμένα, καὶ ε) τὸ Κελλάριον.

α) Ὁ βυζαντινὸς λιμὴν (Σχ. 13). Ὁ κατασκευασθεὶς εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν τῆς πόλεως τὸ 322 ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου τεχνητὸς λιμὴν, διὰ νὰ περιλάβῃ τὸν ἐναντίον τοῦ Λικινίου ἐτοιμασθέντα στόλον αὐτοῦ (Ζώσιμος, 2,22), ἐχρησίμευσε καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν περίοδον ὡς ὁ κύριος λιμὴν τῆς πόλεως. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὁ λιμὴν εἶχεν ἐσωτερικὴν ὀχύρωσιν καὶ τὰ προβλήματα τῆς διαδρομῆς τῶν τευχῶν τῆς συζητεῖ ὁ σ. εἰς τὰς σελ. 316-318. Οὕτω τὸ βόρειον τεῖχος τοῦ λιμένος δὲν ἦτο εὐθυγράμμιον, ὡς παρὰ Tafrafi (Top. σ. 18) καὶ παρὰ Vickers (Sea Walls, σ. 277, εἰκ. 3), ἀλλ' ἐσχημάτιζε πρὸς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ πρόβολου, ὡς εἰς τὰ σχεδιαγράμματα τοῦ Gravier d'Otières (παρὰ Vickers, πίν. Ια) καὶ τοῦ Struck (BZ, 16, 1905, σ. 545). Ὁ πρόβολος ἐπροστάτευε τὴν κυρίαν πύλιν τοῦ λιμένος πρὸς τὴν πόλιν (τὴν πύλιν τοῦ Λέοντος) ἀπὸ τοῦ δεξιῦ καὶ ἀκάλυπτο ἀπὸ τὴν ἀσπίδα μέρος τῶν ἐπιτιθεμένων (σ. 316).

Πρόβλημα εἶναι, ποῦ ἀπέλγε πρὸς δυσμὰς τὸ βόρειον τεῖχος τοῦ λιμένος; Ἐσυνεχίζετο εὐθυγράμμως καὶ συνήντα τὸ κατερχόμενον δυτικὸν τεῖχος τῆς πόλεως εἰς σημείον βορειότερον τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδάριου καὶ *πίσω ἀπὸ τὸν τῆς τοιχοποιίας πρόβολο τοῦ δυτικοῦ τεύχους*, διότι ἐκεῖ σχηματίζεται εἶδος ἀποφύσεως με κατεύθυνση πρὸς ἀνατολὰς, ποῦ ἂν καὶ δὲν εἶναι ὁργανικὰ δεμένη με τὸ σῶμα τοῦ δυτικοῦ τεύχους ἐφάπτεται σ' αὐτὸ (σ. 317); Ἡ ἀπέλγε ἐν τῷ πύργῳ τοῦ Ἀναγλύφου εἰς τὸ ΝΑ ἄκρον τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδάριου, ὡς συνεπαίρουν ὁ Tafrafi (Top. σ. 17-8), ὁ ὅποιος *ὑπέθεσε ὅτι ὁ τοίχος, ποῦ ἐξέχευ ἀπὸ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ πύργου τοῦ Ἀναγλύφου, ἀνίηκε στὸ βόρειον τεῖχος τοῦ λιμένος* (σ. 317); Ὁ συγγραφεὺς, αὐτὸθι, δὲν δέχεται τοῦτο: Ὁ τοίχος αὐτός, ποῦ εἶναι νεότερος ἀπὸ τὸν πύργον τοῦ Ἀναγλύφου, εἶναι διάτρητος ἀπὸ ἐνῆλὰ καὶ στενὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα καὶ μοιάζει με τοίχον ὁδωγαγείου (πίν. 25). Ἀσφαλῶς δὲν ἀνήκει εἰς τὸ βόρειον τεῖχος τοῦ λιμένος. Τὰ στενὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα, σήμερον τυφλά, ἦσαν ἀρχικῶς ἀνοικτὰ καὶ οὕτως

άποκλείεται νά πρόκειται περί τείχους. Ὡς ἐκθέτει ὁ συγγραφεὺς, τὰ ἀνοίγματα ἐκτίσθησαν ἐξωτερικῶς διὰ ἐπαλλήλου τοίχου καὶ ἐγένοντο οὕτως ἐσωτερικῶς πυφλά. Ὁ Tafrafi δὲν ἐπέδειξε προφανῶς εἰς τὸ τουρκικὸν τότε στρατοπέδον τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδάριου καὶ δὲν εἶδεν ἐκ τῶν ἔσω τὰ πυφλά ἀνοίγματα εἰς αὐτὸ, τὸ ὁποῖον ἐξέλαβεν ἐκ τῶν ἔξω ὡς τείχος. Ὑπάρχουν ὁμοῦ καὶ ἐνταῦθα προβλήματα (π.χ. παλαιότερον θεμελιώσεων) καὶ ὁ συγγραφεὺς, σ. 317, σημ. 137, λέγει: *Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν παρατηρημάτων ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ τῶν τειχῶν καὶ τὴν σκαφικὴ ἐρευνα, θὰ δοθῇ ἡ ὀριστικὴ ἀπάντησις*. Ἐθεσεν ὁμοῦς τοῦλάχιστον τὰ προβλήματα.

Ἡ θέσις τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τοῦ λιμένος, τὸ ὁποῖον εἰς ὅλα τὰ σχεδιαγράμματα (πλὴν ἐκείνου τοῦ Struck) φαίνεται κάθετον πρὸς τὸ θαλάσσιον τείχος τῆς πόλεως, ἀλλὰ ὡς ἐπέδειξε (βλ. Ἐπίμετρον καὶ πίν. 28 καὶ 29), δὲν ἦτο εὐθύγραμμον, δὲν παρουσιάζει μεγάλα προβλήματα. Τὴν θέσιν του καθορίζουν, πρῶτον, ἡ θέσις τοῦ πύργου τοῦ Ἀναγλύφου, εἰς τὸν ὁποῖον τοῦτο ἀπέληγε, καί, δεύτερον, τὸ ἀνασκαφικὸν εὑρημα τμήματος αὐτοῦ. Συμφώνως πρὸς τὸ σχεδιάγραμμα τοῦ Struck, τὸ οἰκοδομικὸν τετράγωνον, τὸ ὀριζόμενον ὑπὸ τὸν ὁδὸν Χίου-Βουλγαροκτόνου-Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ Φιλικῆς Ἑταιρείας τῆς πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 1917 Θεσσαλονίκης, ἦτο ἡ θέσις τοῦ γωνιαίου πύργου τῆς Ἀποβάθρας, ἡ σημερινὴ δηλαδὴ γωνία Μητροπόλεως-Κατοῦνη καὶ Ἡλία Ὀπλοποιῶν ἓνα οἰκοδομικὸ τετράγωνον βορείως τοῦ σημείου, ποὺ τοποθετεῖ τὸν πύργο ὁ Vickers (σ. 318). Ἀκριβῶς δὲ εἰς τὴν γωνίαν Κατοῦνη-Μ. Ἀλεξάνδρου εὐρέθη τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τοῦ λιμένος μὲ κατεύθυνσιν πρὸς νότον (σ. 296 καὶ Σχ. 1/9, Σχ. 7 καὶ πίν. 9), ὡς καὶ δεύτερον τμήμα εἰς τὸ μέσον τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου τῆς σημερινῆς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς κατὰ τὴν θεμελίωσιν τοῦ μεγάρου αὐτῆς (Ἐπίμετρον καὶ πίν. 29). Ἡ διαδρομὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τοῦ λιμένος σημειοῦται ὑπὸ τοῦ Struck κατὰ μῆκος τῆς παλαιᾶς ὁδοῦ Χίου, ἥτοι τὸ βόρειο ἄκρο του στὴν πλατεία Ἐμπορίου καὶ τὸ νότιον στὴν πρώτη παράλληλῃ μὲ τὴν παραλιακὴ λεωφόρον ὁδὸν Βασιλείου Βουλγαροκτόνου (σ. 318). Ὁ σ., αὐτόθι, ὑπολογίζει κατὰ προσέγγισιν τὸ πλάτος τοῦ βυζαντινοῦ λιμένος εἰς 500 μ. καὶ τὸ συνολικὸν ἐμβαδὸν αὐτοῦ εἰς ἓνα τετραγωνικὸν χιλιόμετρον.

Τὴν βαθμιαίαν πρόσχυσιν τοῦ βυζαντινοῦ λιμένος τῆς Θεσσαλονίκης μέχρι τῆς τελείας ἐξαφανισεῶς του ἐσημείωσε προληπτικῶς ὁ συγγραφεὺς εἰς τὴν σ. 315: *Στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰ. χαρακτηρίζεται ὡς «μανδράσιον» (Μέττζιος, σ. 82), ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ κατάχωσὴ του εἶχε προχωρήσει καὶ ὁ χώρος του εἶχε περιορισθῇ. Μετὰ τὸ 1430 δὲν ἀναφέρεται πλέον ὁ λιμένας αὐτός, ἀλλὰ μίᾳ ἀποβάθρᾳ. Τὸ 1591 λ.χ. δὲν ἐπῆρξε «λιμὴν, ἀλλὰ μίᾳ ἀγορογαλιᾷ μὲ καλὸν ὄρμον» (Μέττζιος, σ. 135) καὶ στὸ πρῶτον μισὸ τοῦ 17ου αἰ. ἡ ἀποβάθρα βρισκόταν «μαζὰν ἀπὸ τὸ περιτείχισμα» (Μέττζιος, σ. 142). Εἰς τὸν χρόνον τοῦ κατεχόμενου λιμένος ἐδημιουργήθη παλαιότερον ἐμπορικὴ συνοικία, ἡ «Ἀγορὰ Αἰγύπτου» (Μισίρ-Τσαρσί), καὶ σήμερον τὰ «Λαδάδικα».*

β) Τὸ Τ ζ ε ρ έ μ π ο υ λ ο ν. Λέγει ὁ συγγραφεὺς, σ. 318: *Ἀπὸ τὸ νότιον ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τείχους ἀρχίζει ὁ λιμενοβραχίονας, ποὺ στὸν 7ο αἰ. ὀνομαζόταν «μόλος» καὶ στὸν 15ο αἰ. «τζερέμπουλον», καὶ ἐκκλίνει τὸν λιμένα ἀπὸ τὴν ΝΑ πλευρὰ καί, αὐτόθι, σημ. 146: Ἡ παρατήρησις τοῦ Tafrafi, ὅτι τὸ τζερέμπουλον ἀρχίζει ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνίαν τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδάριου εἶναι σὲ γενικῆς γραμμῆς σωστή, ἀλλὰ γιὰ τὸν καθορισμὸ ἀκριβῶς τοῦ σημείου χρειάζεσθαι ἀνασκαφικὴ ἐρευνα. Ἄς συγκεντρώσωμε τὰ γεγονότα: Τὸ δυτικὸν τείχος τῆς πόλεως ἀπέληγεν εἰς τὸν πύργον τοῦ Ἀναγλύφου, ἀμυντικὸν πύργον μετρίων διαστάσεων δι' ὀλίγους πολεμιστάς. Νοτιώτερον εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδάριου ὑπάρχει ὁ πρόβολος Δουργούτη, ἀνήκων εἰς ἀγνωστον κτίσμα ἀγνώστων διαστάσεων. Κατὰ τὴν ἀφῆγησιν τοῦ Ἀναγνώστου (ἐκδ. Βόνν. σ. 508) οἱ καταφυγόντες εἰς τὸν πύργον Σαμαρεία «τῶν Λατίνων, ὅσοι προῦχοντες ἦσαν, καὶ Τζεταρίων ὀλίγοι μετὰ τῶν προὑπαρχόντων εἰς φυλακὴν» διέφυγον ἐξ αὐτοῦ εἰς τὸ Τζερέμπουλον, διὰ νὰ ἐπιβιβασθῶν εἰς τὰς*

τριήρεις, αί όποιαί εξέηλθον εκ του λιμένος προς παραλαβήν των. Έάν ό εις τό νότιον άκρον του δυτικού τείχους εύρισκόμενος πύργος του 'Αναγλύφου είναι ό πύργος Σαμαρεία και έξ αυτού ήρχιζε τό Τζερέμπουλον, τότε νομίζομεν ότι α) δέν θά ήμπορούσε αυτός νά περιλάβη τόν αριθμόν των καταφυγόντων εις αυτόν λόγω των μικρών του διαστάσεων, και β) δέν θά έχρειάζετο νά εξέήλθουν του λιμένος αί τριήρεις προς παραλαβήν των, αφού ούτος εύρίσκετο πλησίον των. 'Αρα τό Τζερέμπουλον δέν ήρχιζε από τό νότιο άκρο του δυτικού τείχους, όπου ό πύργος του 'Αναγλύφου, αλλά νοτιώτερον. Ούτε ή παρατήρησις του Tafrafi φαίνεται όρθή. 'Ο πρόβολος Δουργούτη είναι πολύ πλησίον του πύργου του 'Αναγλύφου διά νά δεχθώμεν διαφοροποιήσιν των συνθηκών. 'Αφού δέν γνωρίζομεν εις ποίον σημείον του τουρκικού φρουρίου του Βαρδαρίου εύρίσκετο άλλοτε ό βυζαντινός πύργος Σαμαρεία, τό μόνον, τό όποιον ύποδεικνύουν τά πράγματα νά ύποθέσωμεν, είναι ότι ό εύμεγέθης πύργος Σαμαρεία εύρίσκετο εις πολύ νοτιώτερον σημείον, διά νά αναγκασθί αριθμός τριήρεων νά έγκαταλείψι τά άγκυροβόλια του και νά πλεύση διά νά παραλάβη σημαντικών άριθμόν προσώπων.

Λέγει περαιτέρω ό συγγραφεύς, σ. 319: *Οί θαλάσσιοι αυτοί πρόβολοι κατασκευάζονταν στην αρχαιότητα είτε με έπισώρευση των υλικών που προέρχονταν από την σκαφή ή εκβάθυνση του λιμένα, είτε με την ύψωση τείχους μέσα στη θάλασσα. Εις την κατασκευήν του προβόλου της Θεσσαλονίκης είναι πολύ πιθανόν νά έχρησιμοποιήθησαν τά υλικά από την έσκαφή του λιμένα του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Και πρέπει τά δύο έργα νά είναι σύγχρονα. Νομίζομεν ότι άκριβώς τούτο σημαίνει ή λέξις τζερέμπουλον, έντός της όποίας ύπάρχουν ως συνθετικά της αί λέξεις terra και embolus, δηλαδή προεξοχήν έντός της θαλάσσης εκ χώματος τεχνητήν. Συμπωματικός ή λέξις εμφανίζεται εις ήμās άργα και με βυζαντινόν ταιτακισμόν, ένθώ τά συνθετικά της δεικνύουν ότι είναι πολύ παλαιότερα.*

'Αφορμήν εις άπορίας γεννοῦν όσα λέγει ό συγγραφεύς, σ. 318/9, περί της βυζαντινής όχυρώσεως του λιμένος: *'Όταν άμέσως μετά τό 620-630 ό άνοιχτός λιμένας μετατράπηκε με μία σειρά όργανωτικών έργων σε μάλιστα, τειχίστηκε ό μολός και κατασκευάστηκαν οι δύο πύργοι, ένας στην άκρη του μολού και ό άλλος στην απέναντι πλευρά του στομίου και αυτότι, σ. 153: Οί πύργοι στην άκρη των λιμενοβραχιόνων χρησίμευαν κατά κανόνα για την υπεράσπιση της εισόδου του λιμένα. Στους πύργους αυτούς ήταν στερεωμένη ή άκρη της άλυσίδας. Διαιτί όμως ό λιμήν του Μεγάλου Κωνσταντίνου έπρεπε νά ήτο άνοικτός και άνοχύρωτος, ένθώ ύπήρχε θαλάσσιον ρωμαϊκόν τείχος προς προστασίαν της πόλεως, και διαιτί έπρεπε νά είχαν ούτος είσοδον άπροστάτευτον, ένθώ ύπήρχε πόλεμος με τόν Δικίνιον και τό μέγα λιμενικόν έργον έγένετο άκριβώς διά νά προστατευθί ό στόλος όχι μόνον από θαλασσοταραχήν, αλλά και από αϊφνιδιαστικήν έχθρικήν επίθεση; Ποιοί άλλοι λόγοι ή μή και πάλιν πολεμικοί ύπηγόρευον την βυζαντινήν όχύρωσιν του λιμένος; Νομίζομεν ότι ή όχύρωσις εύθής μετά τό 620-630 δέν ήτο ή πρώτη, άλλ' επανέλεβαν έρείπωθεϊσαν ρωμαϊκήν.*

γ) 'Ο λιμήν του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Σπουδαιότατον στοιχείον διά την άρχικήν μορφήν του λιμένος του Μεγάλου Κωνσταντίνου παρουσιάζει ό συγγραφεύς, τό όποιον, άν και προέρχεται μόνον εκ πληροφορίας του μηχανικού κ. Θαλή Αύδη, δέν ύπάρχει λόγος νά άμφισβητηθί. Είναι προτιμώτερον νά παραθέσωμεν τούς λόγους του συγγραφέως, σ. 319/20: *'Ο τοίχος που βρέθηκε στο οικόπεδο της Στοάς Τόπτη (Σχ. 1/14) παρόλληλα σχεδόν με την όδό Μητροπόλεως και με μικρή απόκλιση προς ΒΑ και ήταν κτισμένος με μάγμαμα ύποχρεώνει νά δεχθώμε μία πρώτη φάση του λιμένα της Θεσσαλονίκης, γιατί ό τοίχος αυτός δέν ήταν τείχος αλλά προβλήτα λιμένα, αφού διατηρούσε άκόμη τούς σιδερένιους κρίκους που έδεναν τά καράβια. Κατά τή φάση αυτή ό λιμένας ήταν μεγαλύτερος και πιθανόν ό άρχικός, που έγινε στην εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου και ήταν άνοχύρωτος. Δεδομένου ότι ή Στοά Τόπτη ένώνει σήμερα την όδον Τσιμισκή μετά της όδου*

Μητροπόλεως ὀλίγα μέτρα δυτικώτερον τῆς σημερινῆς Πλατείας Ἀριστοτέλους, τὸ νέον στοιχεῖον δίδει πλάτος τοῦ ἀρχικοῦ λιμένος τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου διπλάσιον τοῦ μετέπειτα βυζαντινοῦ. Τοῦτο συμφωνεῖ καὶ μετὰ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος εἶχεν ἐτοιμάσει κατὰ τοῦ Αἰκινίου στόλον 200 τριήρων καὶ 2.000 ἑμπορικῶν (E. Stein, *Gesch. d. Spätrom. Reiches I*, Wien 1928, σ. 159 — A. H. M. Jones, *Constantin and the Conversion of Europe*, New York 1962, σ. 114). Διὰ τὸν ἐλλειψισμὸν τῶσων πλείων ἐχρειάζετο λιμὴν πολλαπλάσιος εἰς περιεκτικότητα τοῦ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς πόλεως ὑπάρχοντος ἤδη ρωμαϊκοῦ λιμένος, ὁ ὁποῖος δὲν ὑπερέβαιναν εἰς διαστάσεις ἕνα σημερινὸν οἰκοδομικὸν τετράγωνον ἐκεῖ (βλ. συγγρ., σ. 320). Τοῦτο συμφωνεῖ καὶ μετὰ τὸ γεγονός, ὅτι δυτικώτερον τοῦ τοίχου (τοῦ προβλήτος) τῆς Στοᾶς Τόττη οὐδὲν εἶδον τείχους τῆς ρωμαϊκῆς θαλασσίας οχύρωσεως εἰρέθη εἰς τέσσαρα οἰκοδομικά τετράγωνα ἐπὶ τῆς νοτιῆς γραμμῆς τῆς ρωμαϊκῆς θαλασσίας οχύρωσεως, τὴν ὁποίαν χαράσσει ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸ Σχ. 1, ἔστω καὶ ἂν τὴν θέσιν αὐτῆς δὲν θεωροῦμεν ἀποδεδειγμένην.

δ) Ὁ ρωμαϊκὸς λιμένας. Εἰς τὸ ὑποκεφάλαιον τοῦτο, σ. 320/21, ὁ συγγραφεὺς ὑποστηρίζει ἐπιτυχῶς τὰ ἐξῆς σημαντικὰ διὰ τὴν θαλασσίαν οχύρωσιν τῆς Θεσσαλονίκης: 1) "Ὅτι πρὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ὑπῆρχεν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, πόλιν σημαντικὴν, λιμὴν ἑλληνιστικὸς καὶ ρωμαϊκός, παρὰ τὴν μαρτυρίαν (φαινομενικῶς) τοῦ Ζωσίμου, 2, 22: «τὸν ἐν ταύτῃ λιμένα πρότερον οὐκ ὄντα» καὶ συμφώνως πρὸς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Λιβίου, XLIV, X: «Thessalonicae navalia jusserat (ὁ Περσεύς, 179-168) incendi». Εἰς ταῦτα θὰ ἠυχόμεθα νὰ εἶχε παρατηρήσει ὁ συγγραφεὺς τὰ ἐξῆς: Ἀφοῦ τὸ navalia τοῦ Λιβίου μεταφράζει ὁ ἴδιος «νέωρια» (σ. 320) καὶ ὁ ἴδιος, σ. 315, σημ. 121, λέγει ὅτι ὁ ὅρος «νέωριον» σημαίνει «τεχνητὸ λιμάνι» (παραπέμπων εἰς τὴν H. A. R. w e i l e r, *Byzance et la mer*, Paris 1966, σ. 420), δὲν θὰ ἔπρεπεν ἐκ τούτων νὰ ἐξαχθῇ τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὰ κατὰ διαταγὴν τοῦ Περσεύς πυρποληθέντα «νέωρια» ἦσαν ἑλληνιστικὸς «τεχνητὸς λιμὴν»; Ἐπειτα ὁ Ζώσιμος, 2, 22, δὲν λέγει ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη δὲν εἶχε κανένα λιμένα, ἀλλ', ὅτι ὁ τεχνητὸς λιμὴν τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἐγένετο διὰ πρῶτην φορὰν εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην, ἄλλως θὰ ἔλεγεν ἴσως τὸν ἐν ταύτῃ λιμένα μηδένα ἔχουσαν. 2) "Ὅτι ὁ ἑλληνιστικὸς καὶ ἔπειτα ρωμαϊκὸς λιμὴν εὐρίσκειτο εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς πόλεως παρὰ τὸν Λευκὸν Πύργον, ὅπου ὁλόκληρον οἰκοδομικὸν τετράγωνον εἶναι ἐπὶ τῶσων φρετῶν ὑλῶν, ὡς ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ μεγάλο στρώμα σπασμένων ἀγγείων, ποὺ βρέθησαν στὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰ τοῦ θαλασσίου τείχους... (Σχ. 1/24) καὶ ἀπὸ τὴν θεμελίωση τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ παραλίου τείχους στὴν ὁδὸ Δημητρίου Γούναρη 4 καὶ Παύλου Μελά 1 ἐπάνω σὲ ξύλινους πασσάλους (Σχ. 1/25 καὶ πίν. 5). 3) "Ὅτι ὁ ρωμαϊκὸς οὗτος λιμὴν, εὐρισκόμενος εἰς τὴν κατεῦθυνσιν πρὸς τὴν θάλασσαν καὶ πλησίον τοῦ Γαλεριανοῦ συγκροτήματος, εἶχεν ἄμεσον σύνδεσιν μετ' αὐτοῦ, ὡς συνέβαινε παρομοίως μεταξὺ ἀνακτορῶν καὶ λιμένων εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ εἰς τὸ Σπαλάτον. 4) "Ὅτι ὁλόκληρος ὁ ρωμαϊκὸς λιμὴν ὀνομάζετο Ἐκκλησιαστικὴ Σκύλα ὅχι βεβαίως ἐκ τῆς συνδέσεώς του μετὰ τῆς μεγαλοπρεποῦς εἰσόδου τοῦ Ὁκταγώνου τοῦ Γαλεριανοῦ συγκροτήματος, τὸ ὁποῖον δὲν διετέλεσε, ὡς πιστεύει ὁ σ. καὶ ὡς τοῦτο συνέβη μετὰ τὴν Θόλον τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (Ροτόντα), μέγας χριστιανικὸς ναός. 5) "Ὅτι τμήμα τοῦ μολοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ τούτου λιμένος ἦτο ὁρατὸν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνος (Ἐπιστολὴ Rouqueville, T a f e l, *De via...Egnatia*, Tübingen 1841) ἐντὸς τῆς θαλάσσης καὶ πλησίον τοῦ Λευκοῦ Πύργου. Καὶ 6) ὅτι ὁ ρωμαϊκὸς λιμὴν τῆς Θεσσαλονίκης διετηρήθη ἐν λειτουργίᾳ ὑπὸ τινα μορφήν μέχρι τῆς νέας διαμορφώσεως τῆς θαλασσίας οχύρωσεως τῆς πόλεως ἁμέσως μετὰ τὸ 620-630.

Οὐδεὶς ἐκ τῶν ἀσχοληθέντων μετὰ τὴν τοπογραφίαν τῆς Θεσσαλονίκης πρὸ τοῦ συγγραφέως ἔχει παρουσιάσει μέχρι τοῦδε τόσα πολλὰ καὶ στερεὰ στοιχεῖα περὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ λιμένος τῆς Θεσσαλονίκης. Μερικαὶ ὑποθέσεις του ἔχουν βεβαίως τὸν χαρακτῆρα τοῦ πιθανοῦ ἢ τοῦ λίαν πιθανοῦ, διδάσκουν ὁμῶς καὶ τὸν ἴδιον ὅτι ἔρευνα ἀπαιτοῦσα πάντοτε

άνασκαφικά αποδείξεις ήμπορεί νά ὀδηγηθῇ, ἄνευ τῆς βοήθειάς πιθανῶν ὑποθέσεων, εἰς ἀπελπισίαν.

ε) Τ ὁ Κ ε λ λ ἄ ρ ι ο ν. Τὴν ὑπαρξίν ἐντὸς τοῦ κόλπου τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἄλλου, ἀλλὰ φυσικοῦ, λιμένος, ὀνομαζομένου Κελλῆριον, πιστοποιοῦν τὰ Θαύματα τοῦ 'Αγίου Δημητρίου (Ρ. Gr. 116, στ. 1328: «ἀλλ' εἰς τόπον *κολπώδη ὁριμείας τινος ὑπαρχούσης, τὸ ἐπικληθὲν ἐξ ἀρχαίων Κελλῆριον*»). Εἰς τὸν λιμένα αὐτὸν προσωρμίσθησαν οἱ Σλάβοι μὲ τὰ μονόξυλά των κατὰ τὴν τρίτην πολιορκίαν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπ' αὐτὸν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 610-617. Εἰς τὸν αὐτὸν λιμένα πιστεύεται ὅτι ἀπεσύρθησαν οἱ Σαρακηνοὶ τοῦ Λέοντος τοῦ Τριπολίτου τὸ 904 μετὰ τὴν πρώτην ἀποτυχούσαν ἐφόρμησιν των κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης.

Τὴν θέσιν τοῦ λιμένος αὐτοῦ καθορίζει ὁ συγγραφεὺς, εἰς τὰς σελ. 321 /22, ὡς ἀναζητητὴν εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὴν ἄκρην τοῦ Μικροῦ 'Εμβόλου ἕως τὴν περιοχὴν τοῦ Μόλου 'Αλλατίν. 'Εχει περὶ τοῦτου δύο ἀκαταμάχητα ἐπιχειρήματα: Πρῶτον, τὴν μαρτυρίαν τῶν Θαυμάτων τοῦ 'Αγίου Δημητρίου, ὅτι οἱ Σλάβοι ἐκκινούντες ἀπὸ τὸ Κελλῆριον κατόπτευον τὴν πόλιν ἐξ ἀποστάσεως δύο μιλίων (Ρ. Gr. 116, στ. 1329: «Καὶ τῶν Σκλαβικῶν ἠγῶν, ὡς ἀπὸ μιλίων δύο τοῦ τείχους παραπλεουσῶν»). Καὶ δεύτερον, τὴν ἄγνωστον εἰς πάντα μελετητὴν τῆς τοπογραφίας τῆς Θεσσαλονίκης ὑπαρξίν ὑποβρυχίου μόλου πλάτους δύο μέτρων ἐκ κυβολίθων εἰς ἀπόστασιν 100 μέτρων ἀπὸ τῆς ἀκτῆς εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔχει κτισθῇ ὁ κυματοθραύστης τοῦ σημερινοῦ Ναυτικοῦ 'Ομίλου.

Δὲν μᾶς λέγει μόνον ὁ συγγραφεὺς, πόθεν ἔσχε τὴν σημαντικὴν αὐτὴν πληροφορίαν περὶ τοῦ ὑποβρυχίου μόλου, δὲν ἀμφιβάλλομεν ὅμως ὅτι ἡ πληροφορία του εἶναι ἀκριβὴς καὶ τοῦτο καθιστᾷ πᾶσαν περαιτέρω συζήτησιν περιττήν. 'Η συμβολὴ του εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο πολύτιμος.

4) Οἱ Πύλες. Λέγει ὁ συγγραφεὺς, σ. 323: 'Η γνώμη τοῦ Χατζή-Ἰωάννου, ὅτι «οἱ βυζαντινοὶ λέγοντες θαλάσσιον πύλας δὲν ἐννόουν ἄλλας εἰ μὴ τὰς τοῦ λιμένος...» ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὰ εὑρήματα... Πύλες ὑπῆρχαν μόνον στὸ βόρειο τεῖχος τοῦ λιμένα. Στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Λέοντος Σοφοῦ καὶ Φράγκων βρέθηκε τὸ 1874 μαρμάρειον ἐνεπύργωτο ὑπέρθυρο (βλ. τελευταίως S p i e e r, Travaux et Memoires 5, 1973, σ. 162), προσερχόμενον ἀπὸ πύλην τοῦ τείχους (Σ. 1/4), ἡ ὁποία εἶναι ἡ κεντρικὴ πύλη τοῦ λιμένα, γιατί ὡδήγη ἐπὶ μεγάλην ρωμαϊκῇ ὁδῷ τῆς Θεσσαλονίκης μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν (σημ. 174: ...δύο τμήματα βρέθηκαν στὴν ὁδὸ 'Αντιγονιδῶν 19 καὶ στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Παπαζώλη καὶ 'Ολύμπου, ΑΔ 25, 1970, Χρονικά, σ. 375)... 'Η δεύτερη πύλη, ποῦ ὀνομαζόταν «πύλη τοῦ Γαλοῦ» (T a f r a l i, Τορ. σ. 18, σημ. 1), (Σχ. 1/8), βρισκόταν στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τείχους, ὅπου σὰ νεώτερη χρῆσις σχηματίστηκε ἡ πλατεία 'Εμπορίου. 'Ο Vickers (Sea Walls, σ. 262, εἰκ. 2-4) υποθέτησε τὴν πύλην αὐτὴν στὴν ἴδια θέσιν, ἀλλὰ στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους, ἔχοντας προσανατολισμὸ πρὸς ἀνατολὰς, στηριζόμενος κεντρὸς σ' ἓνα χωριὸ ἀπὸ τὸ 'Οδοιπορικὸ τοῦ 'Εβλιγιᾶ Τσελεμπή (E w l i j a Ç e l e b i, Seyâhatnâme, σ. 147). Λέγει ἐπίσης ὁ συγγραφεὺς, σ. 324: 'Η πορεία τοῦ 'Εβλιγιᾶ δὲν ἔχει καμμίαν σχέσιν μὲ τὸν προσανατολισμὸ τῆς πύλης τοῦ Γαλοῦ, ὁποῖος εἶναι καθορισμένος ἀπὸ τὰ τοπογραφικὰ σχεδιαγράμματα τοῦ G r a v i e r d'Otîeres καὶ τοῦ S t r u c k, ποῦ ἡ ὁρθότητά τους δὲν ἡμπορεῖ πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἀμφισβητηθῇ. 'Ο καθένας μπόρουσε νὰ προχωρήσῃ ἀπὸ ὁποιοδήποτε σημεῖο τῆς Θεσσαλονίκης στὴν πύλην τοῦ Γαλοῦ, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἐπηρεάζῃ τὸν προσανατολισμὸ τῆς.

'Επ' αὐτῶν θά ἡμπορούσε κανεὶς νὰ παρατηρήσῃ τὰ ἑξῆς:

α) 'Εκ τὸν δὺν πύλων, κατὰ τὸν συγγραφέα, εἰς τὸ βόρειον τεῖχος τοῦ λιμένος ἡ κυρία πύλη (ἡ πύλη τοῦ Λέοντος) καὶ ἐπιγραφικῶς βεβαιωμένη εἶναι καὶ εἰς παλαιὰν ρωμαϊκὴν ἀπὸ Β πρὸς Ν ὁδὸν τῆς πόλεως ἀνταπεκρίνεται. 'Η δευτέρα ὅμως πύλη (ἡ πύλη τοῦ Γαλοῦ) εἰς ποίαν παλαιὰν ρωμαϊκὴν ἀπὸ Β πρὸς Ν ὁδὸν τῆς πόλεως ἀνταπεκρίνεται καὶ πῶς δικαιο-

λογείται ή ύπαρξις δύο πυλών εις τὸ βόρειον τείχος τοῦ λιμένος, τῆς μᾶς μάλιστα εὐρισκομένης σχετικῶς πλησίον τῆς ἄλλης;

β) Εἰς τὰ τοπογραφικὰ σχεδιαγράμματα τοῦ Gravier d'Otières (Vickers, Sea Walls, Plate IIa) καὶ τοῦ Struck (BZ 16, 1905, σ. 545 — Μπακιρτζή, πίν. 28), *ποὺ ἡ ὁρθότητά τους δὲν μπορεῖ πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἀμφισβητηθῇ*, μία μόνον πύλη τοῦ βορείου τείχους σημειοῦται, εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον αὐτοῦ. Ἐάν αὕτη εἶναι ἡ δευτέρα πύλη (ἡ πύλη τοῦ Γαλαοῦ), τότε ποῦ εἶναι ἡ πρώτη (ἡ πύλη τοῦ Λέοντος), ἡ ὁποία εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Gravier d'Otières (1686) δὲν εἶχεν ἀκόμη ἀσφαλῶς κατεδαφισθῇ; Δὲν εἶναι δυνατόν εἰς τὰ ἐν λόγω σχεδιαγράμματα νὰ ἀπεικονίζεται ἡ κυρία πύλη (ἡ πύλη τοῦ Λέοντος), ἡ δὲ δευτέρα (ἡ πύλη τοῦ Γαλαοῦ) νὰ μὴ ἀπεικονίσθῃ εἰς τὸ κατ' ἐνώπιον παριστάνον τὸ θαλάσσιον τείχος σχεδιάγραμμα τοῦ Gravier d'Otières, ἐπειδὴ αὕτη εὐρίσκετο εἰς τὸ κάτωθεν πρὸς τὸν θεατὴν ἀνατολικὸν τείχος;

γ) Ἡ τοποθέτησις τῆς δευτέρας πύλης (τῆς πύλης τοῦ Γαλαοῦ) εἰς τὸ Β ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ ὄχι εἰς τὸ Α τοῦ βορείου τείχους τοῦ λιμένος καὶ μὲ προσανατολισμὸν πρὸς ἀνατολὰς ὑπὸ τοῦ Vickers (Sea Walls, σ. 262, εἰκ. 2-4), ἀσχέτως πρὸς τὰς παρανοήσεις ὑπ' αὐτοῦ τοῦ χωρίου τοῦ Ἑβλιγιὰ Τσελεμπή, ἴσως φαίνεται λογικωτέρα. Πρῶτον, διότι, ὡς λέγει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς, σ. 324: (Ὁ Ἑβλιγιὰ) *...πῆγε ἀπὸ τὴν μέσα μεριὰ τοῦ τείχους ὡς τὴν πύλη τῆς Σκύλας (τοῦ Γαλαοῦ), ποὺ ἦταν ἡ πρώτη ἐξόδος ποὺ συνάντησε πρὸς τὸ παλιὸ λιμάνι*. Ἐάν ἡ πύλη τοῦ Γαλαοῦ εὐρίσκετο εἰς τὸ βόρειον τείχος τοῦ λιμένος, ὁ ἐξ ἀνατολῶν ἐρχόμενος Ἑβλιγιὰ θὰ συνήντα τὸ ἀνατολικὸν τείχος τοῦ λιμένος εἰς τὸ δυτικὸν τέρμα τῆς μετρήσεώς του καὶ ὄχι τὴν *πρώτη ἐξοδὸς* πρὸς τὸν λιμένα. Τοῦτο θὰ συνέβαινε μόνον, ἔάν ἡ πύλη τοῦ Γαλαοῦ εὐρίσκετο εἰς τὸ ἀνατολικὸν τείχος. Δεύτερον, εἰς τὸ τοπογραφικὸν σχεδιάγραμμα τοῦ Struck ἡ πρώτη ἐσωτερικῶς τοῦ θαλασίου τείχους διασχίζουσα τὸ κάτω μέρος τῆς πόλεως ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς ὁδὸς συναντᾷ εἰς τὸ δυτικὸν τέρμα τῆς τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τοῦ λιμένος καὶ ἡ ὑπάρξις μᾶς πύλης ἐκεῖ (τῆς πύλης τοῦ Γαλαοῦ) ἐξυπηρετεῖ τὴν συγκοινωνίαν μετὰ τοῦ λιμένος τῶν ἐξ ἀνατολῶν τῆς πόλεως ἐρχομένων. Αὐτὴν τὴν ὁδὸν ἠκολούθησε, λίαν πιθανῶς, καὶ ὁ Ἑβλιγιὰ, ἀφοῦ, ὡς λέγει καὶ ὁ συγγραφεὺς, σ. 324: *Στὸ τιμῆμα τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ βρίσκεται κοτὰ στὴ θάλασσα δὲν ἔχουν βοεθῇ ἵχνη κανενὸς δρόμου. Ἡ περιοχὴ αὕτη δὲν χρησίμευε ὡς κατοικήσιμος χώρος ἀλλὰ μάλλον ὡς τόπος γιὰ τὴν καλλιέργεια κηπευτικῶν*.

5) Χρονολόγησις (σ. 325-333). Εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζων τὴν ἐνσωμάτωσιν μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, προερχομένων ἀπὸ καταστραφέντα ἀρχαῖα καὶ ρωμαϊκὰ μνημεῖα, εἰς τὴν οχύρωσιν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ συνδυάζων τὸ γεγνησὶς τοῦτο μὲ μαρτυρικά πηγῶν περὶ μεγάλων καταστροφῶν ἀρχαίων μνημείων τῆς πόλεως, προσπαθεῖ νὰ καθορίσῃ τὰ στάδια καὶ νὰ ὑπολογίσῃ τὰς χρονολογήσεις τῆς θαλασσίας οχυρώσεως τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἐχει διαπιστωθῇ ἀναμφισβητήτως ὅτι ὑλικά καταστραφέντων ἀρχαίων κτηρίων τῆς ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης ἔχουν χρησιμοποιηθῇ εἰς ἐπισκευὰς τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς πόλεως μετὰ τῆς Χρυσῆς καὶ τῆς Ληταίας πύλης, ὅπως ἔχουν χρησιμοποιηθῇ ἐκεῖ καὶ ὑλικά ἀπὸ τὸν Ἱππόδρομον καὶ ἀπὸ τὸ Στάδιον τῆς πόλεως, π.χ. ἀκέραια μαρμάρινα ἐπιστύλια, τῶν ὁποίων τὸ μήκος εἶναι ἴσον μὲ τὰ μεταξόνια τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς Ἀνω Ἀγορᾶς (ΑΔ 24, 1969, Χρονικά, σ. 297) ἡ δόμοι μαρμαρίνων ἐδράνων ἀπὸ τὸν Ἱππόδρομον καὶ τὸ Στάδιον (Π. Παπαγεωργίου AE 1911, σ. 172 — M. Vickers, The Hippodrome at Thessaloniki, JRS 62, 1972, σ. 25-32, ἰδίᾳ σ. 30). Οὕτω καὶ ἡ βῆσις τοῦ θαλασίου πύργου τῆς ὁδοῦ Προξένου Λάμπρου Κορομηλά 34 ἦταν κτισμένη κυρίως μὲ μαρμάρινα ἐπιστύλια τριτανιστὰ μὲ ἀπλὸ κενάτιο στὴν κάτω πλευρὰ (πίν. 27). Παρόμοια ἐπιστύλια εἶχε ἡ στοὰ τῆς Θεσσαλονίκης Εἰδωλα (Incantadas), ποὺ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ σχέ-

δια περιγηγῶν καὶ ἀπὸ τὸ τμήμα της, ποὺ βρίσκεται στὸ Μοναστεῖο τοῦ Λούβρου (σ. 326). Ἡ καταστροφή ὅμως, συμπεραίνει ὁ συγγραφεὺς, αὐτόθι, τῶν μεγάλων κτηρίων, ἀπὸ ὅπου προέρχονται τὰ μαρμάρια ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, μὲ τὰ ὁποῖα εἶναι κτισμένο, θεωρεῖται, γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ τείχους, τὸ *terminus post quem*.

Ἀποδεδειγμένως λοιπὸν οἰκοδομικὸν ὑλικὸν ἀπὸ καταστραφέντα μνημεῖα τῆς πόλεως χρησιμοποιήθηκε ἐκ νέου σὲ ἐπισκευὴς τῶν χειρῶν τειχῶν καὶ πολλὴ πιθανὴν στὴν κατασκευὴ τοῦ θαλασσίον τείχους καὶ τοῦτο ἐνισχύουν ἱστορικὰ γεγονότα σχετικὰ μὲ τὴν καταστροφὴ τῆς μνημειακῆς διαμορφώσεως τῆς Ἀγορᾶς καὶ τὴν ἐπινοχόρωσιν τῆς Θεσσαλονίκης (σ. 327). Ὡς τοιοῦτον ἱστορικὸν γεγονὸς παραθέτει ὁ συγγραφεὺς, σ. 327-28, τὴν περιγραφὴν *Pερί τῶν γενομένων θεημάτων σεισμῶν καὶ ἐμπερησμοῦ τοῦ ναοῦ εἰς τὸ κεφ. 3 τοῦ Β' Βιβλίου τῶν Θαυμάτων τοῦ Ἀγίου Δημητρίου* (καλύτερον κείμενον εἰς Α. T o u g a r d, *De l'histoire profane dans les actes des Bollandistes*, Paris 1847, σ. 140-4), τῶν γενομένων ἕνα μῆνα μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἰωάννου (*Ἰσάχα που μῆνός ἐνός πρὸς Θεὸν τὸν αὐτὸν ἀποδημῆσαι ὅσων ἡμῶν πατέρα* (Ἰωάννην) καὶ εἶθ' οὕτω καταλαβεῖν τὴν... πόλιν τὴν τῶν... σεισμῶν... ὁργήν», T o u g a r d, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 140), ἐπισυμβαίναντα περὶ τοῦ 630 (F. r. B a r i š i ć, *Τὰ Θαύματα Δημητρίου τοῦ Θεσσαλονικέως, ὡς ἱστορικὰ πηγὰί. Περίλ.-Μετὰφρ. Ι. Τ a ρ ν α ν ἰ δ η*, Θεσσαλονικὴ 1967, σ. 31). Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ περιγράφονται οἱ ἀλλεπάλληλες σεισμικαὶ δονήσεις, ποὺ κατέστρεψαν τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς πόλεως, τὰ σάτια, τίς κιορσοτιχίες τῆς Ἀγορᾶς, καθὼς καὶ τὰ τεῖχη (σ. 327).

Κατὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ ἀνωνύμου συγγραφέως τοῦ Β' Βιβλίου τῶν Θαυμάτων, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἦτο αὐτόπτης τῶν γεγονότων (ἀφοῦ γράφει κατὰ τὸ β' ἡμῖσι τοῦ 7ου αἰῶνος ἐπὶ Κων/τίνου Δ., 668-685, μὲ *terminus ante quem* τῆς συγγραφῆς του τὸ ἔτος 685, βλ. B a r i š i ć, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 45), οἱ εἰς τὰ περίχωρα τῆς Θεσσαλονίκης μετὰ τὴν ἀποτυχοῦσαν τρίτην πολιορκίαν αὐτῆς ἐγκατασταθέντες Σλάβοι εἶδον μετὰ τὴν πρώτην μεγάλην δόνησιν τοῦ σεισμοῦ ἐπὶ πολλὰς ὥρας σκοτεινὸν τὸν οὐρανὸν ὑπεράνω αὐτῆς ἀπὸ τὴν σκόνιν τῶν κατακρημνισθέντων κτηρίων της καὶ «προσδραμόντες εἰς τοὺς πρὸς τὴν πόλιν λοφώδεις τόπους» εἶδον («πᾶσαν τὴν πόλιν καταπεπικνωίαν»). Μὲ τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς ἐφορεύθησαν ὥρμησαν μὲ «ὄρυγας καὶ ἕτερα πρὸς κάθαρσιν ἐργαλεῖα... σκάμια καὶ τὰ τῶν πολιτῶν ἐλέσθαι πράγματα». Ὅταν ὅμως ἐπλησίασαν, εἶδον «πάντοθεν ἅπαν τὸ τεῖχος καὶ τὴν πόλιν καθάπερ τὸ πρότερον συνεστῶτα καὶ ὁπλίτας φρουροὺς ἔν τε τοῖς τεῖχεσιν καὶ ἐκτὸς αὐτοῖς φανεῖσθαι καὶ οὕτως ἀπράκτως μετὰ φόβον ἀνθοπιστρέφειν». Τὸ θαῦμα ὠφείλετο εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον. «Πλείστοις γάρ, ὥς τινες ἀφηγήσαντο, ἐφανέρωσεν ἑαυτὸν καὶ ἐν τούτῳ ὁ φιλοκτίμων οὗτος καὶ σωσίταρις Δημήτριος», διατρέχων τὰ τεῖχη καὶ τὰς πύλας τῆς πόλεως πεζὸς ἢ ἑφιππος («τῆς πόλεως τὴν σωτηρίαν ἀπεργαζόμενος, ὡς τοσούτων καὶ τηλικούτων οἰκων καὶ ἐμβόλων καὶ ἐτέρων τόπων καταπεσόντων, μὴ τινὰς ἐν αὐτοῖς ἐγκαταληφθῆναι ἀλλὰ πάντας θεόθεν διασωθέντας») (T o u g a r d, ἐνθ' ἄνωτ.).

Λέγει τώρα ὁ συγγραφεὺς, σ. 328: Πίσω ἀπὸ τὸ θαῦμα αὐτό, ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἅγιο Δημήτριο, ὑπάρχει ἕνα ἱστορικὸν γεγονός, ὁ τειχισμὸς τῆς πόλεως μετὰ τὴν καταστροφὴ της ἀπὸ σεισμοῦ, ποὺ πρέπει νὰ θεωρηθῇ βασικὸς σταθμὸς τῆς ὀλοεποδομικῆς ἐξέλιξιν τῆς Θεσσαλονίκης. Γιατὶ μόνο μετὰ τὴν καταστροφὴ ἢ τὴν ἀλλοίωσιν μεγάλων ὑστερορροωμαϊκῶν δημοσίων κτηρίων ἢ πόλιν ἄρχισε νὰ παίρνῃ ὁρμὴ βυζαντινῇ. Ἡ ἱστορικὴ κριτικὴ πρέπει ὅμως νὰ ἔχη ὑπ' ὄψει της α) ὅτι ὁ Ἀνώνυμος δὲν εἶναι αὐτόπτης τῶν γεγονότων καὶ γράφει περὶ αὐτῶν μετὰ τινὰς δεκαετηρίδας στηριζόμενος εἰς ἀφηγήσεις («ὥς τινες ἀφηγήσαντο... ὡς φασιν»), β) ὅτι οὗτος ὡς πανηγυριστὴς ἀγιογράφος τείνει νὰ παρουσιάσῃ τὰ πράγματα φοβερώτερα, διὰ νὰ φανῇ τὸ θαῦμα τοῦ Ἀγίου ἐντυπωσιακότερον. Ὁ σεισμὸς πάντως περὶ τὸ 630 ἐγένετο καὶ κτήρια κατέπεσαν καὶ θύματα ἀναμιφβόλους ὑπῆρξαν καὶ ἐπιδιωρόμεναι καταστραφέντων ἐγένοντο, διὰ νὰ ὁμιλῇ ὁ Ἀνώνυμος περὶ ἀκεραίων τῶν τευχῶν ἐνώπιον τῶν συγχρόνων του. Ὡς ὁμολογεῖ ὁμοῦ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς μας, σ. 328: «Ἢ ἔκτασι

της καταστροφής των τειχῶν καὶ τῶν νέων οὐχρωματικῶν ἔργων δὲν εἶναι γνωστή. 'Εν τούτοις, ἐπειδὴ εἰς τμήματα τοῦ δυτικοῦ τείχους πλησίον τῆς Χρυσῆς καὶ τῆς Ληταίας πύλης ἐχρησιμοποίησαν ὡς οἰκοδομικὸν ὕλικὸν ἀκέραια ἐπιστύλια, προερχόμενα πιθανῶς ἐκ τῶν ἰσχυρῶν μεταξοῦν κινουστοιχιῶν τῆς ἀνω Ἀγορᾶς τῆς πόλεως, ὁ συγγραφεὺς πιστεύει, σ. 329, ὅτι: *Τὰ ἐπιστύλια αὐτὰ χρησιμοποιήθηκαν γὰρ τὴν ἐπιδιόρθωση τῶν τειχῶν κοντὰ στὶς πύλεις πρὸ καταστροφῆς, σύμφωνα μὲ τὴν διήγησιν τῶν Θωμάτων, ἀπὸ τοῦς σεισμοῦ τοῦ 620-630. Ὅ,τι λείπει ἀπὸ τὴν διαπίστωση αὐτὴν τοῦ συγγραφέως, τὴν τότε κατηγορηματικὴν, εἶναι ἕνα «ἴσως» ἢ ἕνα «πιθανῶς». Πῶς ὁμως ἡμποροῦμε νὰ εἰμεθα βέβαιοι, ὅσον ὁ συγγραφεὺς, περὶ τῶν ἀνωτέρω;*

Μία ἄλλη ὁμως διαπίστωση τοῦ σ. εἶναι σημαντικώτερα. Λέγει, σ. 329: *Ἀντίθετα ὁλόκληρο τὸ θαλάσσιο τείχος τῆς ὁδοῦ Κορομηλῆ δὲν εἶναι παλαιότερο τοῦ 620-630 .... κυρίως γιὰ τὴ περιγραφή τῆς θαλάσσιας οὐχύρωσης τῆς Θεσσαλονίκης στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ Β' Βιβλίου τῶν Θωμάτων (Ρ. Gr. 116, στ. 1325-1333), ὅπου γίνεται λόγος γὰρ τὴν τρίτη πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοῦς Σλάβων στὴν β' δεκαετία τοῦ 7ου αἰ., πρὶν τὸ 620-630 (βλ. Β a r i š i ć, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 26: τρίτη πολιορκία τὸ 616), παροσιάζει τελείως διαφορετικὴ εἰκόνα ἀπὸ τὰ εἰρήματα. Ἰδοὺ πῶς ἔχουν τὰ πράγματα κατὰ τὸν συγγραφέα, σ. 329-333: 'Απὸ τὴν ἀφήγησιν (δηλ. τῆς τρίτης πολιορκίας τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Σλάβων εἰς Ρ. Gr. 116, στ. 1325-1333) γίνεται ἀντιληπτὸ: α) ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη εἶχε τείχος πρὸς τὸ μέρος τῆς θάλασσης καὶ πρὶν τὸ 620-630, μπροστὰ στὸ ὁποῖο ἐπῆρχε σχηματισμένος γιγας, ὅπου μποροῦσε νὰ γίνῃ ἐκεῖ ἐχθρική ἀπόβυσος, καὶ β) ὅτι ἡ ἀπόσταση τοῦ τείχους ἀπὸ τῆς θάλασσης ἦταν μικρή, ὥστε ἦταν δυνατόν οἱ ὑπερασπιστὲς τοῦ τείχους νὰ χτυπήσουν τοὺς ἐισβολεῖς μὲ ὅπλα βολῆς χειρῶν. Δευτέρα μνεία τοῦ παλαιῦ αὐτοῦ τείχους γίνεται εἰς τὸ αὐτὸ κεφάλαιον, ὅταν μετὰ τὴν πανωλεθρίαν τῶν Σλάβων ἡ θάλασσα ἐξέβραζε εἰς τὸν αἰγιάλον πρὸ τοῦ τείχους τὰ πτώματα τῶν νεκρῶν Σλάβων καὶ «οἱ τοῦ παλαιῦ (τείχους) ὄπλιται ἐξεληθόντες, καὶ τὸν δυσμενεστάτων κεφαλὰς ἀποτέμνοντες, διὰ τοῦ χειρῶν τείχους τοῖς βουβάρους ἐπιδείκνυντο». Τὰ ἀνσκαφικὰ εὐρήματα τῆς ὁδοῦ Κορομηλῆ ὁμως ἔδειξαν ὅτι τὸ θαλάσσιον τείχος τῆς πόλεως ἦτο κτισμένον εἰς τὸ ἄκρον τῆς θαλάσσης καὶ οὕτω δὲν ἔδιδε δυνατότητα ἀποβάσεως τῶν Σλάβων εἰς τὸν αἰγιάλον. Συμπεραίνει ὁ συγγραφεὺς, σ. 330: *Προφανῶς στὸ κείμενο γίνεται λόγος γὰρ παλιότερη τοῦ 620-630 (616) καὶ τελείως διαφορετικὴ οὐχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸ μέρος τῆς θάλασσης. Βεβαίως, ἀφοῦ δέχεται ὡς σταθερὸν δεδομένον ἀπόστασιν μετὰ τὴν θαλάσσιον τείχος καὶ θαλάσσης, ὥστε νὰ σχηματίζεται πλατὺς αἰγιάλος μετὰ τὴν, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ θαλάσσιον τείχος κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς σλαβικῆς πολιορκίας ἦτο ἄλλο καὶ εὐρίσκειτο πολὺ πλέον ὀπίσω εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς πόλεως. Λέγει ὁ συγγραφεὺς, σ. 330: 'Ἡ νοτιώτερη (;) ἀπὸ τὴς δύο οὐχρώσεις, πρὸ βρεθῆκαν στὴν ὁδὸ Μητροπόλεως εἶναι τὸ τείχος πρὸ ἀναφέρεται σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο τῶν Θωμάτων γιὰ τὴν, ἂν θεωρηθῇ πῶς ἡ θάλασσα στὶς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰ. ἔφθανε ὡς τὴν ὁδὸ Κορομηλῆ, στὸ σημεῖο πρὸ μετὰ τοῦς σεισμοῦ τοῦ 620-630 κατασκευάσθηκε τὸ νεώτερον θαλάσσιον τείχος, τότε μπροστὰ στὸ παλιότερο, παλαιοχριστιανικὸ ἀσφαλῶς, τείχος σχηματίζεται γιγας πλάτους 50 μ. περίπου. Ἡ εἰκόνα αὕτη συμφωνεῖ μὲ τὴν διήγησιν τῶν Θωμάτων.**

Νομίζομεν ὅτι ὁλόκληρος ἡ ὑπόθεσις αὐτὴ τοῦ συγγραφέως περὶ νέας θαλασσίας οὐχρώσεως τῆς πόλεως εἶναι συζητήσιμος καὶ ὅτι τὸ ὑπάρχον θαλάσσιον τείχος δὲν ἤλλαξε θέσιν μετὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 630, διότι α) δὲν δικαιολογεῖται τὸ ἐπιμύχον καὶ διαπανθρὸν ἔργον θεμελιώσεως νέου θαλάσσιου τείχους εἰς τὴν ἀκτὴν τῆς θαλάσσης, ἔστω καὶ ἂν δεχθῶμεν ὅτι τὸ παλαιότερον ἔπαθε μεγάλῃς ἐκτάσεως κατακρημνίσεις ὑπὸ τῶν σεισμῶν τοῦ 630, ἀφοῦ, ὑπαρχούσης τῆς θεμελιώσεώς του, ἡ οὐκοιδομήσις του ἦτο ἔργον εὐκολώτερον, εὐθυνότερον καὶ ταχύτερον, β) διὰ τὰ μονόξυλα τῶν Σλάβων ἤρκει αἰγιάλος ὀλίγων μέτρων δι' ἀπόβυσιν καὶ τοιοῦτος αἰγιάλος ἐσηματίζετο κατὰ τὴν θερὴν ἐποχὴν τοῦ

ἔτους ὑπὸ τῆς ἀμπότηδος τοῦ κόλπου, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Εὐστάθιος, ἐνθ' ἄνωτ., λέγων: «*πρὶν ἢ τὰς θαλάσσιον ὕδατος ἦν τὰ πρὸς τῷ τείχει διὰ τὸν καιρὸν θερινὸν ὄντα καὶ μὴ πληθύνοντα τὴν θάλασσαν μέχρι καὶ εἰς αὐτὸν τειχισμόν*». Δὲν χρειάζεται λοιπὸν νὰ εἶχε κτισθῇ ὁλόκληρον νέον θαλάσσιον τείχος μετὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 630, διὰ νὰ ἐξηγηθῇ ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν ἀνασκαφικῶν εὐρημάτων δῆθεν καὶ τῆς εἰκόνης τῆς θαλάσσιας ὁχύρωσος τῆς πόλεως κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς τρίτης πολιορκίας αὐτῆς ὑπὸ τῶν Σλάβων, οἱ ὅποιοι ταξιδεύοντες μὴ μονόζυλα δὲν ἐπέλεξαν βεβαίως ἐποχὴν χειμῶνος διὰ τὴν ἐπιθεσὶν τῶν κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης.

Τὸ γεγονός, ὅτι εἰς ἓνα πύργον τοῦ θαλάσσιου τείχους τῆς ὁδοῦ Κορομηλᾶ *χρησιμοποιοῦντο* ἐπιστόλια, ποὺ μοιάζουν μὲ αὐτὰ τῆς Ἀγορᾶς, δὲν σημαίνει ὅτι ὁλόκληρο τὸ θαλάσσιο τείχος τῆς ὁδοῦ Κορομηλᾶ δὲν εἶναι παλαιότερο τοῦ 620-630 (σ. 329). Οὐδέποτε θὰ μάθωμεν ἀπὸ ποῖον ὑστερορρωμαϊκὸν μνημεῖον, πότε καὶ ἐκ ποίας αἰτίας καταστραφέν, προέρχονται τὰ ἐπιστόλια αὐτά. Ἀκόμη καὶ ἂν στηριχθῶμεν εἰς τὴν διπλὴν ὑπόθεσιν, ὅτι προέρχονται ἐκ τῆς Ἀγορᾶς καὶ ὅτι κατεκρημνίσθησαν κατὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 630, πάλιν δὲν ἔμπορουν νὰ χρονολογήσουν ὁλόκληρον τὸ θαλάσσιον τείχος, ἀλλὰ μόνον τμηματικὴν ἐπιδιόρθωσιν αὐτοῦ μετὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 630. Ἄλλωστε ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς εἶπε προηγουμένως προσεκτικότερον ὅτι τὸ οἰκοδομικὸν ὕλικόν ἐκ τῆς Ἀγορᾶς *χρησιμοποιοῦντο* ἐκ νέου σὲ *ἐπισκευὴς τῶν χειρῶν καὶ πλὴθύνον* στὴν κατασκευὴ τοῦ θαλάσσιου τείχους (σ. 327).

Ἐπανερχεται τώρα ὁ συγγραφεὺς, σ. 330-333, εἰς τὴν τρίτην πολιορκίαν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Σλάβων (περὶ τὸ 616 κατὰ Barišić), διὰ νὰ προβῇ εἰς ὀρισμένους διαπιστώσεις περὶ τῆς θαλάσσιας ὁχύρωσος τῆς πόλεως κατ' αὐτήν. Θὰ ἀφήσωμεν ὅμως τὸν συγγραφεὴ νὰ περιγράψῃ τὰ πράγματα καὶ νὰ κάμῃ τὰς διαπιστώσεις του: Σελ. 330: *Μετὰ τὴς πρώτης καὶ ἀνεπιτυχεῖς ἐπιθέσεις οἱ Σλάβοι μετέφεραν τὴν βάση τοῦ στολισμοῦ τους ἀπὸ τὸν ὁριζοῦ ἀνατολικά πρὸς Λευκὸν Πέγρον πρὸς Κελλάριον. Ταυτῶχρονα οἱ Θεσσαλονικεῖς ὁχύρωσαν τὰ ἀδύνατα σημεῖα τῆς θαλάσσιας ὁχύρωσης. Τὸ στόμιον τοῦ λιμένα φράχτηκε μὲ διπλὴ σειρὰ ἀμύνων. Πρὸς τὰ ἡ ἀνωτέρα, ποὺ στερεώθηκε σὲ δύο ξύλινες βάσεις, οἱ ὁποῖες κατασκευάσθησαν στὴν ἄκρην τοῦ λιμενοβοραζίου καὶ στὴν ἄλλην πλευρὰ τοῦ στομίου, ὅπου κτίσθηκε ἀργότερα ὁ πύργος τῆς Ἀποβάθρας. Σιδηρένια κάγκελα καὶ ξύλινες σαρίδες κοφτερὲς σὰν σπαθὶα περιέβαλαν τὴς ξύλινες βάσεις γιὰ νὰ μὴ μποροῦν νὰ πλησιάσουν οἱ ἐχθροί. Τῇ δεύτερῃ γραμμῇ ἀμύνων, πίσω ἀπὸ τὴν ἀνωτέρα, ἀπετέλεσαν καὶ πάλι τὰ μεγάλα καὶ φαρδιὰ καράβια, ποὺ ὀνομάζονταν «καβαῖες» καὶ βρισκόνταν γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ στὸν λιμένα. Λέθηκαν μὲ σκαυνὰ ἢ μὲ δίπλα στὴν ἄλλην καὶ ἀγκυροβόλησαν κατὰ μῆκος τοῦ στομίου τοῦ λιμένα. Ἐπάνω στὰ καράβια τοποθετήθηκαν σαρίδες. Γεφρωθήκη ἔτσι τὸ οὐνίον τοῦ λιμένα καὶ δημιουργήθηκε διόδος ἀπὸ τὸν γινὰλ πρὸς τὰ παρὰ τὸ τείχος στὸν λιμενοβοραζίου, ὅπου μποροῦσαν νὰ κινηθοῦν στρατιωτικὰ σώματα. - Παρ' ἄλληλο ὁργανώθηκαν καὶ τὰ ἀτείχιστα μέρη τοῦ λιμένα. Σελ. 331: Ἀπὸ τῇ διήρησιν τῶν Θωμμάτων γνωρίζομε πὺς τὸ ἓνα βρισκόταν κορυτὰ σὲ μιὰ ἐκκλησίᾳ τῆς Παναγίας. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς λεκάνης τοῦ λιμένα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ἀπὸ τῇ σημερινῇ ὁδῷ Κατοῦνη, ὅπου ἀμέσως μετὰ τὸ 620-630 κτίστηκε τὸ ἀνατολικὸ τείχος τοῦ βυζαντινοῦ λιμένα, ὡς τῇ Στοᾷ Τύτῃ, ὅπου βρέθηκε ἓνα τμήμα τῆς ἀποβάθρας τοῦ πρώτου λιμένα, ἦταν στὴς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. κατεχωσμένο ἀπὸ τὴς προσχώσεις καὶ ἀτείχιστο καὶ μποροῦσε νὰ μὴ κινεῖται ἀπὸ δὴ στὴν πόλιν. - Ἀν σκεφθῇ κανεῖς ὅτι τὸ μέρος αὐτὸ βρίσκεται πρὸς τὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἀγίου Μηνᾶ, ἢ ὅποια εἶναι νεώτερο κτίσμα στὴ θέσῃ παλαιохριστιανικῆς βασιλικῆς (τῆς Παναγίας;), εἶναι πιθανὸν ἔδω νὰ κατασκευάστηκε ἡ τάφος καὶ ἂν τριβόλοι, γιὰτὶ κάνοντας οἱ Σλάβοι ἀπόβαση ἀνατολικά τοῦ στομίου τοῦ λιμένα μποροῦσαν ἀπὸ τὸ μέρος αὐτὸ νὰ μπουρὶν στὴν πόλιν. - Τὸ ἄλλο ἀνοχύρωτο σημεῖο τοῦ λιμένα ἦταν ὁ «μόλος», καὶ αὐτῷ ἀτείχιστο τότε... Σελ. 332: Μόλος στὴ διήρησιν τῶν Θωμμάτων εἶναι ὁ πρόβολος τοῦ λιμένα*

τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ «τῶν ἐμποριῶν», ποὺ ἦταν ἀνοχύρωτος ποῖν τὸ 620-630 μ' αὐτὸ καὶ ὀχυρώθηκε προσχωρῶν μὲ χωριὸν ἐξόλιον φράγῃ...

Οἱ Σλάβοι ξεκινώντας μὲ τὰ μονόξυλα πλοία ἀπὸ τὸ Κελλάριον, ποὺ ἀπειχε περίοιν δύο μίλια ἀπὸ τὴν πόλη, καὶ ἀφ' οὗ χωρίστηκαν σὲ δύο ὁμάδες (Σχ. 15), ἐπετέθησαν στὰ δύο σημεῖα, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἐντοπίσει ὅτι δὲν ἦταν καλὰ ὀχυρωμένα. Τὸ πρῶτο σημεῖο ἦταν ὁ δυτικὸς πύργος τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκῆλας, ὅπου ἐπῆρχε μικρὸ παραπύλιον, ἀπὸ ὅπου εἶχαν τὴν ἐλπίδα ὅτι εὐκόλῃ θὰ ἔμπαιναν στὴν πόλη. Τὸ δεύτερο ἦταν τὸ ἀνοχύρωτο τμήμα στὸ (σ. 333) λιμάνι, κοντὰ στὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας καὶ τὸ ὁποῖο οἱ Θεσσαλονικεῖς εἶχαν φροντίσει νὰ ὀχυρώσουν μὲ τάφο καὶ τριβόλους. Ἐπειδὴ ἡ διήγηση διαχωρίζει τὴν ἐπίθεση σὲ δύο σκέλη, εἶναι δύσκολο νὰ δεχθῇ κανεὶς πὼς καὶ τὰ δύο σημεῖα βρίσκονταν στὴν περιοχὴ τοῦ ἴδιου λιμένα. Ἡ τοποθέτηση τοῦ πύργου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκῆλας στὴν περιοχὴ τοῦ βυζαντινοῦ λιμένα ἔχει ὁρισμένες δυσκολίες γιατί, σύμφωνα μὲ τὰ ἐκεῖ ὀχυρωματικὰ ἔργα, γιὰ νὰ μπῇ κανεὶς στὸ λιμάνι θὰ ἔπρεπε νὰ περάσῃ τὸν ὀχυρωμένο μὲ ξύλιον φράγῃ μόλο. Πιθανότερο φαίνεται πὼς εἶναι ὅτι ἐνὸς μῖα ὁμάδα λέμβων πλέει πρὸς τὸ στόμιον τοῦ λιμένα, ἢ ἄλλῃ ἐπετέθηκε πρὸς τὸν δυτικὸ πύργον τοῦ ρωμαϊκοῦ λιμένα, ποὺ βρίσκονταν στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς πόλης. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατί οἱ Σλάβοι μετὰ τὴν πανωλεθρὰ «οἱ μὲν... πρὸς τὸ ἀνατολικὸν μένει οἱ δὲ πρὸς τὸ δυτικὸν ἐξέβησαν». Τὸ παραπύλιον ἀπ' ὅπου οἱ Σλάβοι σκόπευαν νὰ μπεῖν στὴν πόλη ἦνκε στὸ παραπύλιον τείχος καὶ ὀχυρῶντο στὸν αἰγινὰ καὶ ὄχι μέσα στὸ λιμάνι. Ἐξάλλου δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ὁ λιμένας αὐτὸς ἦταν τειχισμένος καὶ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν του πλευρά.

Οὕτω περιγράφει τὰ πράγματα καὶ εἰς αὐτὰς τὰς διαπιστώσεις προβαίνει ὁ συγγραφεὺς. Γεννῶνται ὁμως μερικὰ ἐρωτήματα, τὰ ὁποῖα δὲν φαίνεται νὰ διερωτήθη οὗτος. Π.χ. α) διατὶ ὑπῆρξαν ἀνεπιτυχεῖς αἱ πρῶται ἐπιθέσεις, ἀφ' οὗ τὰ περιγραφόμενα ὀχυρωματικὰ ἔργα δὲν εἶχον γίνῃ πρὸ τῆς ἐμφάνσεως τῶν Σλάβων, ἀλλὰ ταυτόχρονα οἱ Θεσσαλονικεῖς ὀχύρωσαν τὰ ἀδύνατα σημεῖα τῆς θαλάσσιας ὀχύρωσης, καὶ ἀφ' οὗ κινώντας οἱ Σλάβοι ἀπόβαση ἀνατολικά τοῦ στομίου τοῦ λιμένα μπορούσαν ἀπὸ τὸ μέρος αὐτὸ νὰ μπεῖν στὴν πόλη; β) Πὼς ἦτο δυνατόν, ἐπιτιθεμένου τοῦ ἐχθροῦ, νὰ γίνονταν ταυτόχρονα ὀχυρωματικὰ ἔργα; Αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα γεννᾶ ἡ περιγραφή τοῦ συγγραφέως. Αἱ δυσκολίες ὁμως αὐταὶ εἶναι πράγματι ἀνυπαρκτοὶ, διότι ὁ Ἀνώνυμος δὲν περιγράφει ἀκριβῶς οὕτω τὰ πράγματα καὶ τὰ κείμενα τιμωροῦν, ὅταν δὲν ἀποδίδονται πιστῶς. Πρῶτες καὶ ἀνεπιτυχεῖς ἐπιθέσεις δὲν λέγει ὅτι ἐγένοντο, οὐδὲ λέγει ὅτι μετέφερον τὴν βάση τοῦ στολίσκου τους ἀπὸ τὸν ὀρεινὸ ἀνατολικὸ τοῦ Λευκοῦ Πύργου στὸ Κελλάριον. Λέγει ὅτι ἐγένετο συγκέντρωσις (σύνταξις) ὁλοκλήρου τοῦ (ἐπιτιθεμένου) ἔθνους τῶν Σλάβων, διὰ νὰ ἐπιτεθοῦν ὅλοι συγχρόνως καὶ αἰφνιδίως κατὰ τὸν τείχος τῆς πόλεως. Δὲν ἀναφέρεται ποῦ ἐγένετο ἡ συγκέντρωσις αὐτῇ. Τότε ὁμως «οἱ ἐν ταῖς ναυσὶν ὄντες Σκλαβῖνοι» ἐσκέφθησαν νὰ καλύψουν τὰ πλοῖα των μὲ δέρματα, διὰ νὰ προφυλάξουν τοὺς κωπηλάτας των ἀπὸ βολὰς ἐκ τοῦ τείχους, κατὰ τὸ ὁποῖον ἐπρόκειτο νὰ ἐπιτεθοῦν. Ἰδοὺ τὸ χωρίον: P. Gr. 116, στ. 1328 (ρξ'): «Σύνταξιν γὰρ τοῦ πρῶτος τοῦ (τῶν) Σκλαβίνων ἔθνους ποιησάμενων, ὁμοθυμαδὸν καὶ αἰφνης προσβάνειν τῷ τείχει, οἱ ἐν ταῖς ναυσὶν ὄντες Σκλαβῖνοι σκέψιν ταύτην ἐποιήσαντο ἐφ' ᾧ ταύτας ἐπάνασθεν πανσί τε καὶ ταῖς λεγομέναις βύρσαις σκεπάσαι, ὥπως τῷ τείχει μελλούσας προσορμησαί, ἀπληγας τοὺς ἐλάτας ἐκ τῶν ἀπὸ τῶν τειχέων λήθους ἢ ὅπλα ἀκοντιζόντων κατ' αὐτὸν φυλάξειν».

Ἡ σύνταξις λοιπὸν δὲν πρέπει νὰ ἐγένετο πολὺ μακρὰν τοῦ θαλασίου τείχους τῆς πόλεως, ἀλλ' εἰς τοιαύτην ἀπόστασιν ἀπ' αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ κόλπου, ὥστε οἱ Σλάβοι νὰ ἠμποροῦν νὰ διακρίνουν ὅτι προσορμιζόμενοι εἰς τὸν στενὸν αἰγιαλὸν διὰ τὴν ἐπίθεσιν κατὰ τοῦ τείχους ἠμικοῦσαν νὰ κτυπηθοῦν ἀπ' αὐτοῦ τὰ πληρώματα τῶν πλοιαρίων των διὰ βολῶν χειρὸς.

Αὕτῃ ἦτο ἡ πρώτη δειλίη, λέγει ὁ Ἀνώνυμος, τὴν ὁποίαν ἐνέβαλεν εἰς αὐτοὺς ὁ Ἅγιος,

ώστε αντί νά έπιτεθούν κατ' εὐθείαν, άπεσύρθησαν εἰς τὸ Κελλάριον διὰ νά έργασθούν εἰς τήν κάλυψιν τῶν πλοιαρίων τῶν καὶ ἔδωκαν καιρὸν εἰς τοὺς άμυνομένους νά όχυρώσουν προχειρὸς ώρσιμένα άδύνατα σημεῖα τοῦ θαλασσίου τείχους τῶν: Αὐτόθι: (...πρώτη... δέδοται αὐτοῖς διὰ τοῦ μάρτυρος ἡ δεῖλιά, εἰς τὸ μὴ εὐθρόρως προσπελάσαι τῇ πόλει, ἀλλ' εἰς τόσον ζωλοπόδη όρμιστός τινος ύπαρχούσης τὸ επικλιθέν ἐξ αρχαίων Κελλάριον, ἐκεῖσε παραγενόμενοι ἐφ' ᾧ τὸ μελετηθέν αὐτοῖς ἐκκληρώσαι τῆς τέχνης έργον, κάκεισε ἐπὶ τοῦτο τῶν βαρβάρων ένασχοληθέντων μισρὸν θάρσους τοὺς τῆς πόλεως ἀναλαβεῖν, ὡς βραχείας ἐνδόσεως αὐτοῖς γεγενημένης, καὶ κατασκευάσαι...) κτλ.

Οὕτω, ἐπειδὴ, ὡς γνωστὸν, οἱ Σλάβοι ἐπολιόρκησαν τὴν πόλιν ἐπὶ τέσσαρας ἡμέρας καὶ τὴν τετάρτην ἡμέραν τῆς πολιορκίας ἐγένετο ἡ έφοδος αὐτῶν καὶ τὸ Θαῦμα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὁ όποῖος ἤγειρεν ισχυρὸν άνεμον (Βαρδάρην) καὶ ἐσκόρπισε τὰ μονόζυλα τῶν Σλάβων, ἐπήρκεσαν αἱ τρεῖς ἡμέραι διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν προχειρῶν όχυρωματικῶν έργων εἰς τὸ θαλάσσιον τείχος.

Ἀκόμη δύο σημεῖα τὴν διαπιστώσεων τοῦ συγγραφέως χρειάζονται, νομίζομεν, μικρὰν ἐπανόρθωσιν: Εἶπεν ὁ σ. εἰς σ. 329: *Δεύτερη μνηστὶ τοῦ παραλίον αὐτοῦ τείχους, ποῦ εἶχε φαίνεται καὶ πύλες, γίνετα στὸ ἴδιο κεφάλαιο* (Βιβλ. Β' κεφ. Ι, Ρ. Gr. 116, στ. 1332, ρξε'): «Αἰολὸν οἱ τοῦ παραλίον πιατός (τείχους, ὁ σ.) ὁπλίται ἐξελλόθοντες, τὰς τῶν διαμεστωμένων κεφαλὰς ἀποτέμνοντες, διὰ τοῦ χρυσαίου τείχους τοῖς βαρβάρους ὅπεδεύονον». Δὲν εἶχεν ὁμως πύλιν τὸ θαλάσσιον τείχος. Ὁ Ἀνόνημος εἶχεν εἰπῇ ὀλίγον προηγουμένος πῶς ἐξήλθον οἱ ύπερασπισταὶ τοῦ θαλασσίου τείχους εἰς τὸν πρὸ αὐτοῦ αἰγιαλόν, διὰ νά κτηρήσουν τοὺς Σλάβους τὸν ὑπὸ τοῦ σφοδροῦ άνέμου ἐξωκειλάντων ολαβικῶν πλοιαρίων. Α ὕ τ ὀ θ ι, ρξδ': «...οἱ σθεναροὶ τῶν πολιτῶν κατατηρήσαντες, ἔτεροι δὲ δι' οὐ ἤλιζον οἱ πολέμοι παραπύλιον ποθεῖν τὴν πόλιν τοῦτο οἱ πολῖται κατεβάντες, δι' αὐτοῦ τὸ ρίκος συμπολεμήσαντες τοῦ ἄλλοφόρου ἐπληρώσαντο». Δὲν θά ἐχρειάζοντο ταῦτα, ἐάν ὕπῃρχον πύλιν εἰς τὸ τείχος, τὸ όποῖον μάλιστα δὲν ἦτο καὶ πολὺ ὑψηλόν. Εἶπεν ὁ σ. εἰς σ. 333: *Τὸ παραπύλιον ἀπ' ὅπου οἱ Σλάβοι σκόπευαν νά μοῖν στήν πόλιν ἤνῃκε στὸ παράλιο τείχος καὶ ὠδηγούσε στὸν αἰγιαλὸ καὶ ὄχι μέσα στὸ λιμάνι. Ἐξάλλον δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ὁ λιμένας αὐτὸς ἦταν τειχιζόμενος καὶ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν του πλευρά. Πρόκειται βεβαίως διὰ τὸν ρωμαϊκὸν λιμένα, τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Σκύλαν, πρὸς τὸν δυτικὸν πύργον τῆς ὁποιίας καὶ τὸ ἐκεῖ παραπύλιον κατηυθύνθη μέρος τοῦ στολίσκου τῶν Σλάβων, ὡς ἐπισημανθέν ἀδύνατον σημεῖον. Ἐὰν ὁ ρωμαϊκὸς λιμὴν ἦτο ἐσωτερικὸς ἀτείχιστος, διατὶ δὲν ἐπεσημάνθη ὑπὸ τῶν Σλάβων ὡς ἄλλο ἀδύνατον σημεῖον τῆς θαλασσίας όχυρώσεως καὶ διατὶ δὲν ἐγένοντο καὶ ἐκεῖ πρὸς χειρὰν όχυρωματικὰ έργα ὑπὸ τῶν άμυνομένων, ὅπως ἐγένοντο εἰς τὸν δυτικὸς τῆς πόλεως βυζαντινὸν λιμένα; Τὸ argumentum ex silencio τοῦτο εἶναι, νομίζομεν, κατὰ περισσότερον ὑπὸ τὴν ἄνωτέρω άγνωστοκιστικὴν δήλωσιν τοῦ συγγραφέως. Μάλλον εἶναι πιθανόν, ὅτι ὁ ρωμαϊκὸς λιμὴν διετῆρει κάποιαν όχύρωσιν καὶ διὰ τοῦτο ἐπεσημάνον μόνον τὸ ἐκεῖ πρὸς ἡσῖον παραπύλιον οἱ Σλάβοι «ἐλπίδια προσδοξίας τελειοτέτες, ὡς...εὐτετέστερον τὸ λεχθὲν ὑπάρχον παραπύλιον τοῦτο κατεΐζει καὶ δι' αὐτοῦ τὴν τῆς πόλεως ἄλυσιν ποιήσανται» (Ρ. Gr. 116, στ. 1329, ρξγ').*

Ὁφείλομεν ὁμως παρὰ ταῦτα εἰς τὸν συγγραφέα, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ τὴν ἐπιτυχὴ ἀναπαράστασιν τῶν προχειρῶν άμυντικῶν έργων εἰς τὴν θαλασσίαν όχύρωσιν τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν τρίτην αὐτῆς πολιορκίαν ὑπὸ τῶν Σλάβων. Ὅσον ἄφορα εἰς τὴν χρονολόγησιν τῆς όχυρώσεως ταύτης ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πληροφοριῶν τῶν Θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς, συναισθανόμενος τὰς δυσκολίας, ἐξάγει τὸ τελικὸν συμπέρασμα, σ. 333: *Μόνον θεοὺς ἀπορεῖ νά πῇ κανεῖς ὅτι ἡ βυζαντινὴ καὶ τελευταία φάση τῆς θαλάσσιας όχύρωσης τῆς Θεσσαλονίκης χρονολογεῖται ἁμέσως μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἐπισκόπου Ἰωάννη, ποῦ ἔγινε στὰ 620-630, γιατί τὰ γεγονότα τῶν Θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, στὰ ὅποια στηρίζεται ἡ χρονολόγησις τῆς όχύρωσης, δὲν εἶναι ἀκριβὲς χρονολογημένα.*

Πάντως ἡ ἐργασία τοῦ συγγραφέως, ἱκανὴ νὰ προκαλέσῃ πυρετὸν ἐνδιαφέροντος εἰς τοὺς ἐπὶ μακρὸν ἀσχοληθέντας μὲ τὴν τοπογραφίαν τῆς Θεσσαλονίκης, προσέφερε πολλὰ, διὰ τὰ ὁποῖα ἡ ἐρευνα εἶναι εἰς αὐτὸν εὐγνώμων.

Γ. Γ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

Θ ε ο χ ά ρ η Πα ζ α ρ ά, 'Η Ροτόντα τοῦ 'Αγίου Γεωργίου στὴ Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1974, σελ. 55, πίν. 39, ἔγχρ. πίν. VIII.

Τὸ 'Ίδρυμα Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ὡς Παράρτημα ἀκόμῃ τῆς 'Εταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν τότε, ἐγκαινίασε σειρὰ 'Οδηγῶν τῶν Μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸ πλεῖστον εἶναι βυζαντινὰ. Στῇ σειρᾷ αὕτῃ ἔχουν ἐκδοθῇ καὶ τοῦ Τόξου τοῦ Γαλερίου 'Οδηγὸς στὴν ἑλληνικὴ καὶ στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα (πρβλ. «Μακεδονικά», τ. 14, (1974), σ. 360 κ.έ.) καὶ τώρα «ἡ Ροτόντα τοῦ 'Αγίου Γεωργίου στὴ Θεσσαλονίκη», στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐπὶ τοῦ παρόντος.

'Ο νέος 'Οδηγὸς περιλαμβάνει: μιὰ τοπογραφικὴ (σ. 7-12) καὶ μιὰ ἱστορικὴ (σ. 13-14) εἰσαγωγή, τὸ ἱστορικὸ τῶν κατὰ καιροὺς ὀνομάτων τοῦ μνημείου (σ. 15), ἀρχιτεκτονικὴ περιγραφὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ κτίσματος (σ. 16-20), τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ (σ. 20-25) καὶ τῆς σημερινῆς μορφῆς τοῦ μνημείου (σ. 25-26) καὶ περιγραφὴ τοῦ διακόσμου τοῦ χρηστιανικοῦ ναοῦ, τῆς ὀρθομαρμαρώσεως (σ. 27 κ.έ.), τῶν ψηφιδωτῶν (σ. 28-40) καὶ τῆς τοιχογραφίας τῆς 'Αναλήψεως στὸ τεταρτοσφαῖριο τῆς κόγχης τοῦ 'Ιεροῦ (σ. 40-42). Τέλος γίνεται ἰδιαίτερος λόγος τοῦ τῶ μαρμάρينو ἄμβωνα, τοῦ ὁποίου σπουδαῖα μέρη ἔχουν μεταφερθῇ τὸ 1900 στὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ εἶναι ἐκτεθειμένα στὸ Μουσεῖο ἐκεῖ. Τὸ κείμενο συνοδεύεται ἀπὸ 11 σχεδιαγράμματα, ἀκολουθεῖ βιβλιογραφία (ποὺ φθάνει μέχρι τοῦ 1967), 39 πίνakes (1-39) καὶ ἄλλοι 8 ἔγχρωμοι (I-VIII).

Τὸ κείμενον εἶναι γραμμένο σὲ στρωτὴ δημοτικὴ. Δὲν ὑπάρχουν νέες παρατηρήσεις ἢ πορίσματα ἐρευνῆς, ἀλλὰ τὰ γνωστά ἐκτίθενται μὲ ἐπιμέλεια, τάξιν καὶ σαφήνεια. Εἶναι χρήσιμο καὶ εὐχάριστο ἀνάγνωσμα. Μόνον ποῦ-καί-ποῦ αἰφνιδιάζεται κάπως μία κατηγορία ἀναγνωστῶν ἀπὸ φράσεις καὶ λέξεις: «Ο *E. Dyggve*, παίρνοντας ὡς βάση τὴς τῶπες καὶ τὰ καρφιά στοὺς τοίχους... (σ. 27), *μενεξελιά, μενεξελί* (σ. 35 κ.έ.) ἀντὶ μενεξεδιά-μενεξεδι ἀνακατοῦν (σ. 38) ἀντὶ ἀνέχουν. Ἐξ ἄλλου τὰ *ἑσσοράχιο* εἶναι λάθος ὀρθογραφικὸ ποὺ ἐπαναλαμβάνεται πάνω ἀπὸ 10 φορὲς (σ. 27, 52, 54 κ.ά.) καὶ μόνον στίς λεζάντες τῶν ἐγχρωμῶν πινάκων εἶναι σωστά γραμμένο *ἑσσοράχιο*. Σὲ μιὰ νέα ἐκδοσὴ πρέπει ἐπίσης νὰ διορθωθοῦν τυπογραφικὰ ἴσως λάθη: οἱ *scenae frontis* (σ. 33 κ.έ.), *στοῖς πλίνθους* (σ. 38), καὶ νὰ ἐνωματωθοῦν στὴ βιβλιογραφίᾳ νεώτερες ἐκδόσεις, τίς ὁποῖες ὁ συγγραφεὺς τοῦ 'Οδηγοῦ περιέλαβε σὲ πολυγραφημένο φύλλο, ποὺ προσήρτησε σὲ ἀριθμὸ ἀντιτύπων (M. Vickers, 1970, E. Kleinbauer, 1972, P. Cattani, 1972, Γ. Γούναρης, «Μακεδονικά», τ. 12 (1972), σ. 201 κ.έ., Μ. Σωτηρίου, ΔΧΑΕ 1970, σ. 1931 κ.έ. κ.λ.). Σ' αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθῇ τώρα καὶ ἡ πρόσφατὴ ἐκδοσὴ γιὰ τὴν Καμάρα, H. P. Laubscher, Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki, Berlin 1975, ὅπου στὰ εἰσαγωγικὰ κεφάλαια συνοψίζονται οἱ ἀνασκαφικὲς καὶ ἄλλες ἐρευνες γιὰ ὁλόκληρο τὸ ἀνακτορικὸ σύμπλεγμα τοῦ Γαλερίου καὶ παρέχεται νεώτερη βιβλιογραφία, ἰδίως σημ. 72. Πρβλ. καὶ «Μακεδονικά», τ. 14 (1974), σ. 358 κ.έ.

Στῇ σελ. 33 κ.έ., μακρυνοὶ τάφοι τῆς Πετραίας 'Αραβίας καὶ ἡ *scenae frons* παραβάλλονται, ὡς συνήθως, πρὸς τὰ οἰκοδομήματα πίσω ἀπὸ τοὺς μάρτυρες στὰ ψηφιδωτὰ. Θὰ τολμοῦσα ἓνα βῆμα πὺδ πέρα τώρα ποὺ ξέρουμε μιὰ ἄλλῃ εἰκονικὴ διώροφη πρόσοψη κτηρίου, τὴν πρόσοψιν τοῦ μεγάλου τάφου στὰ Λευκάδια. Ἐκεῖ ὁ νεκρὸς εἰκονίζεται σάν τοιχογραφία στὸν τοῖχο τοῦ βόθρου τῆς εἰκονικῆς στοᾶς τοῦ ἰσογείου, ἀκολουθώντας τὸν ψυχοπομπὸ 'Ερμῇ πρὸς τὸν Κριτὴ Αἰακὸ, γιὰ ν' ἀποδείξῃ ὡς *ὕμνεστέτην τὴν ψυχὴν*. Ἐδῶ οἱ Μάρ-